

Vznik latinského písma

Je nesporné, že člověk se už v nejstarších dobách lidské kultury pokoušel své zkušenosti a myšlenky oznámit svému nepřítomnému druhovi. Dělal to pomocí různých *značek*, jako byl například nepotřebný šíp, obrácený hrotem ve směru cesty. Až v dalším vývoji se na oznámení myšlenek používaly různé *mnemotechnické pomůcky*. Mezi tyto prastaré prostředky zvěčnění (fixování) myšlenek a jejich oznámení přítomným i budoucím generacím bezpochyby patří také takzvané *uzlové písmo*, jak ho pod jménem *quippu* máme dosvědčené u vymřelého národa Inků v dnešním Peru (viz obrázek č. 16). Při tomto druhu "písma" do úvahy přicházel počet uzlů, délka hlavní šňůry, jakož i počet a barva na ní přivázaných šňůrek a podobně. Sem patří například jak fixace myšlenek a dorozumivací prostředek severoamerických indiánských kmenů pomocí barevných mušlí a šňůr, které byly pleteny na způsob náhrdelníků nebo opasek (*wampum* - viz obrázek č. 17), tak také vroubkování dřevěných destiček a palic, se kterým se ještě také dnes setkáváme například v Africe (Weule, *Kerbstok*). Je pravda, ani jeden z těchto prostředků zpřístupňování a fixování myšlenek nemůžeme ještě považovat za písmo, neboť význam všech těchto značek, aby se staly srozumitelnými, musí se dopředu domluvit. Jsou to tedy pouze náhrázky písma.

Nejstarší formou písma jsou *obrázky*, představující určitou myšlenku, kterou je z obrázku možno vyrozumět také bez domluvení. Obrázek však nemusí být vždy písmem, nebo často je pouze projevem uměleckého cítění. A tak se často stává, že na obrázku jsou motiv písma a uměleckého cítění smíšené. Pro tyto obrazy zdomácněl název *piktografy*, kterým jsou velmi blízké *petroglyfy*. Tyto poslední kromě obrazů obsahují také geometrické nebo jiné prvky (Loukotka, *Vývoj písma*, 14). Piktografy v jediném obraze vyjadřují celý myšlenkový komplex. Nejsou to výrazy článkové řeči, a proto je nemůžeme číst. Jejich rozluštěním je výklad obrazu. Nejstarší formou písma je tedy písmo *ideografické* (pojmové), skládající se z obrazů, vyrytých do hlíny, dřeva, kamene nebo různých předmětů denní potřeby. V tomto písmu obraz vyjadřuje hlavní moment myšlenkového komplexu, tedy pojem, a ještě vždy ne jednotlivá slova (Jensen, *Geschichte der Schrift*). S pojmovým písmem se setkáváme už v kamenné době a v nedávné minulosti se elo ještě při životě například u některých severoamerických indiánských kmenů.

V dalším vývoji písma velký pokrok znamená to obrazové písmo, ke kterému přechod tvoří například písmo Májů, usazených na Yukatanu, a písmo mexických Aztéků, tedy písma, která jsou přechodem od pojmu ke slovu. Je to především obrazové písmo starých Egyptů, které je známé pod jménem *hieroglyfy*. Dodnes není rozřešená otázka, jak a kdy vzniklo toto písmo, ale nejstarší jeho doklady sahají až před rok 4000 před Kristem. V tomto období také egyptské hieroglyfy odpovídaly pouze pojmu zobrazených věcí. V dalším svém vývoji obrazy tohoto písma jsou přechodem od pojmu ke slovu a později znamenají již pouze slovo. Časem se však význam obrazu vázal pouze k určité slabice, až konečně genius egyptského národa tyto hieroglyfy přetvořil na abecedu konsonantních liter, mezi kterými například .... - vlnovka (znázorňující vodu) má význam litery *n*, značka .... (znázorňující ústa) má význam litery *r* atd. Na tomto stupni vývoje již abecedního písma (zná pouze konsonanty) pravděpodobně spočívají také základy semitské abecedy, která ve svých počátcích také zná pouze konsonanty a pro vokály až v dalším jejím vývoji byly zavedeny pomocné značky. Z velkého počtu semitských abeced při řešení otázky vzniku latinského písma velký význam má semitské písmo starých Feničanů.

Za doklad přechodné formy mezi písmem egyptským a pozdějším semitským písmem starých Feničanů můžeme snad považovat nedávno objevené tabulky z poloviny druhého tisíciletí před

Kristem, které jsou vyhotoveny takzvaným *písmem sinajským* (jmenují jej také písmem *protosinajským*). Na horské planině Serabit el-Hadim na úpatí hory Sinaj je v roce 1905 objevil Sir W. M. Flinders Petrie. Velká podobnost sinajského písma s písmem fenickým, jehož nejstarší známý doklad pochází přibližně z roku 1300 před Kristem, vykládá se dnes v tom smyslu, že za vzor fenického písma sloužilo písmo sinajské, mající kořeny v abecedním písmu starých Egyptů (Diringer, *L"alfabeto*, 245 n.).

Fenické písmo, které zpočátku zná též jen konsonanty, ve smyslu naznačeného vývoje vzniklo tedy z písma egyptského. Při otázce jeho vzniku, kromě již vzpomenutých hieroglyfů, připouští se však například také vliv klínového písma babylonsko-asyrského, dále vliv starého písma kyperského a krétského. Jisté je však pouze tolik, že při budování systému fenického písma v uvedeném smyslu za vzor sloužilo písmo egyptské. Vliv egyptského písma je tu zřejmý jednak na směr psaní (písmo egyptské i fenické se píše zprava doleva), jednak jej možno zjistit ve faktu, že také písmo fenické (podobně jako egyptské) zná pouze konsonanty. Původní tvary liter ve fenickém písmu se poznají velmi těžko, neboť se v něm úplně opustila obrázková forma. Jinak však fenické písmo znamená velký pokrok ve vývoji písma vůbec, neboť každá jeho značka se pevně váže pouze k jedné jediné hlásce. Kromě toho Feničané ve své abecedě mají již pevné pořadí liter. Toto pořadí převzala všechna ta písma, která vznikla z písma fenického. Mezi nimi je také písmo řecké, z kterého se vyvinula abeceda latinská.

Řecké písmo, podle dnešního stavu výzkumu, vzniklo nesporně z písma fenického. Kdy se tak stalo, přesně nevíme, ale zdá se, že to bylo někdy v druhé polovině druhého tisíciletí - možná v XI. století před Kristem. Nejstarší zachované nápisy jsou, pravda, mnohem mladší a pocházejí z VIII. století před Kristem (Ullman, *Ancient Writing*, 22). Zhotoveny jsou literami *archaické* řecké abecedy, ve které ještě chybějí značky pro samohlásky a písmo zachovává starý směr zprava doleva. Kromě těchto vlastností také tvary jednotlivých písmen řecké archaické abecedy jsou úplně podobné literám fenického písma. Není možné pochybovat o tom, že řecká archaická abeceda vznikla z abecedy fenické. Brzy se však v řeckém písmu objevují také značky pro samohlásky (jsou to též od Feničanů převzaté značky pro semitské polohlásky). Kromě toho změnil se také směr písma, píše se tedy zleva doprava, což snad můžeme považovat za řecký přínos do vývoje písma. Přechodem mezi tímto směrem a semitským směrem písma starých Feničanů je tzv. *bustrofedon*, ve kterém řádky (i typy liter) směřují střídavě zprava doleva a zleva doprava.

Archaická abeceda řecká se brzy rozdělila na dva hlavní typy, totiž na typ *východořecký* a *západořecký*. Z řeckého písma vznikla hlalolice, cyrilice, písmo gruzinské, arménské, albánské (toto snad v XVII. století po Kristu) a konečně také písmo latinské.

Latinská abeceda vznikla z abecedy západořecké. Podle starších názorů, podepřených autoritou Theodora Mommsena, se soudilo, že Římané převzali písmo přímo od řeckých kolonistů, kteří se okolo IX. nebo VIII. století před Kristem usadili na italské půdě a založili zde starou osadu Cumae, nedaleko Neapole (Grenier, *Le génie romain*, 34 n.). Z nejnovejších výzkumů na tomto poli však vyplývá, že Italikové, a tedy také Latini, převzali svoji abecedu od Etrusků, kteří byli nesporně vedoucím kulturním národem staré Itálie. Nejstarší doklady etruského písma, které je možno položit do VIII. nebo VII. století před Kristem, jsou skoro identické se západořeckou abecedou. Toto *archaické etruské písmo* (pěkný příklad této abecedy je na dřevěném okraji voskové tabulky, objevené v obci Marsiliana, nedaleko Orbetella. Klade se do roku 700 před Kristem - Ullman, *Ancient Writing*, 33) se považuje za praformu všech italských písem, které se již v VI. století před Kristem rozdělují na etruskou skupinu

písem (Etruskové, Umbrové, Oskové), která však stojí v nejužší spojitosti s abecedami skupiny latinské (Faliskové, archaické latinské písmo). Je pravda, směr všech těchto písem byl ještě starořecký (tedy semitský - zprava doleva), ale již ve IV. století před Kristem se psalo pouze zleva doprava. V tomto čase však latinská abeceda zatlačila již do pozadí všechna písmena etruské skupiny (Bömer, *Die Schrift*, 48 n.).

Z uvedeného je tedy zřejmé, že Římané svoji abecedu převzali od Etrusků, jejichž písmo je odvozeno z abecedy západořecké. Nejstarší doklady latinské abecedy se nám zachovaly v monumentální oblasti tohoto písma. Epigrafově ji nazývají *archaicou* abecedou a zjišťují, že latinské písmo původně mělo pouze 21 liter (Cagnat, *Cours*, 2 n.). Jsou to:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X.

Je tedy vidět, že tato abeceda vykazuje pouze nepatrné změny proti abecedě řecké a etruské, proti kterým archaická latinská abeceda má o tři litery méně. V latinské abecedě byly totiž vynechány etruské litery: .. = ch, .. = .. = ph, .. = .. = th. Tyto se však občas užívaly také v latinské abecedě, hlavně při přepisování řeckých textů. Je zde třeba ještě konstatovat, že etruské I (fenické zain, řecké zeta Z - bylo na sedmém místě abecedy) bylo snad v III. století před Kristem v latinské abecedě nahrazeno zvukovou guturálou G (do té doby C označovalo zvuk k i g). Toto vynechání písmene Z a položení litery G na jeho místo klade se do spojitosti s Appiim Claudiom Caekom, který byl censorem v roce 312 před Kristem (Groh, *Starý Řím*, 426). Další řecké digamma F (nebo také .. - v nejstarším latinském nápise je to pernozubné v, fenické .. = vau) dalo latinskou pernozubnou aspirátu F; řecké .. dalo místo liteře P a řecké koppa = .. (fenické kof) umožnilo vznik litery Q.

V I. století před Kristem při přepisování řeckých slov do latinské abecedy přibraly se řecké litery Y a Z, ale tato poslední se již nedostala na sedmé místo (jak tomu bylo ve fenické a řecké abecedě), které v latinské abecedě (jak jsme to viděli) již předtím zaujala litera G. A tak od I. století před Kristem latinská abeceda má 23 liter. Je pravda, nebereme zde ohled na zavedení tří nových liter císařem Claudiem (r. 41-45), který užíváním .. = *digamma inversum* chtěl nahradit souzvučné V (například ..VLGUS = *vulgus*), antisigmou = .. zase zvuk *psi* a konečně značkou .. intermediární zvuk mezi i a v (tedy jakési ů, například ve slově *libido* = *libido*). Tyto pokusy zanikly totiž s jejich tvůrcem a po Claudiově smrti se s těmito značkami již nesetkáváme. Od této doby vlastně až do rozhraní XVI. a XVII. století latinská abeceda má neustále pouze 23 vzpomenutých již liter s tou výjimkou, že od XI.-XII. století začalo se v ní užívat také w. Do XVII. století litera I má význam samohlásky i konsonanty a podobně to bylo také s literou V. Až v této době se zavedla totiž konsonanta j a litera u se právě od této doby pevně váže k samohláске, zatímco souhláska také v následujících stoletích má výlučně formu v. A tak dnešní latinská abeceda má tedy 25 liter. Jsou to:

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z.

Co se týká počtu liter, vývoj latinské abecedy se tím ukončil, neboť od naznačené doby tato ani nepřibrala nové litery, ani nevynechala litery staré. Je pravda, že hlásková hodnota některých liter se časem pozměnila u slovanských národů, a to zavedením diakritických značek.

Nakonec je třeba ještě konstatovat, že z latinské abecedy, která prošla naznačeným vývojem, se vyvinula většina evropských (i moderních amerických) písem a nejnoveji se jí pokoušejí zavést také Turci, Židé a početné národy SSSR.

Rozdělení a přehled vývoje latinského písma

Při rozdělení latinského písma na určité druhy kromě tvaru liter velký význam má také jejich velikost nebo výška. Bez ohledu na tvar litery všechny druhy latinského písma podle jejich dimenze je možné totiž ohraničit dvěma až čtyřmi vodorovnými linkami. Každá z nich má svoje vlastní jméno a celý psací prostor pomocí těchto linek se dělí na tři části, jak to vyplývá z připojeného náčrtu:

horní dotahovací linka	-----	horní prostor na psaní
vrchní linka	-----	střední prostor na psaní
základní linka	-----	dolní prostor na psaní
dolní dotahovací linka	-----	

Podle výšky liter, umístěných v tomto čtyřlinkovém systému, všechny druhy latinského písma možno rozdělit do skupiny písem majuskulních a minuskulních.

Majuskulní je písmo tehdy, když výška všech jeho liter, a to bez ohledu na jejich tvar, je přibližně stejná a je ohraničená dvěma vodorovnými linkami. Do této skupiny patří písmo kapitální, unciiální a polounciiální. *Miniskula* naproti tomu je písmo, ve kterém není výška liter stejná. V čtyřlinkovém systému je výška některých liter tohoto písma ohraničená základní a vrchní linkou (jsou to *krátké litery*, bez horní a dolní délky), výšku jiných liter ohraničuje zase horní a dolní dotahovací linka (jsou to *dlouhé litery*, mají horní i dolní délku) a konečně výška ostatních liter je ohraničená základní a horní dotahovací linkou nebo vrchní a dolní dotahovací linkou (*střední litery* mají plnou horní nebo dolní délku). K písmu minuskulnímu patří okrouhlá anebo karolínská miniskula a kurzíva, jakož i z ní vyvinutá takzvaná národní písma.

Z tohoto rozdělení písma vyplývá, že v paleografii není přípustné pojem majuskula vázat výlučně na kapitálu i unciiálu a pojem minuskula zase pouze na karolínskou minuskulu. Oba pojmy se totiž vztahují spíše na velikost či dimenzi liter a nikoli na určitý druh latinského písma.

Pravda, že písmo můžeme posuzovat také z hlediska estetického, když při jeho opisu hovoříme o písmu více nebo méně úhledném, krásném, pravidelném, pečlivě provedeném a podobně. Je nesporné, že vliv na toto provedení písma kromě písákových individuálních vlastností uplatňuje také obsahová stránka písemnosti. Když posuzujeme písmo z tohoto obsahového hlediska, stane se nám totiž zřejmým, že písmo méně důležitých písemností (zprávy, smlouvy a podobně) není tak pečlivě provedené, jako například písmo nějakého literárního textu. Vcelku můžeme tedy souhlasit s názorem (Schiaparelli, *La scrittura*, 2 n.), podle kterého se v souhlase s dvěma hlavními druhy historických pramenů také písmo dělí na písmo knížní - literární (*littera libraria* anebo *libralis*) a písmo listinné

(*littera epistularis*). Je pouze přirozené, že často se prvky obou těchto druhů mísily a vznikly tak mezípisma (*scriptura mixta*), které není možné zařadit ani do jednoho z uvedených druhů. Je nesporné také to, že občas knižní písmo se zjevuje také v listinách a naopak listinné písmo zase v kodexech. Vcelku však je možné konstatovat, že duktus písma listin je vždy volnější, forma liter rozmanitější a písmo nesporně nese pečeť spontánnosti. Nemůžeme to však vždy tvrdit o písmu knižním, které i při svém pečlivém a někdy až uměleckém provedení předci jen často nese znaky určité ztrnulosti. V listinném světě se s touto ztrnulostí střetáváme v písemnostech, které vyšly z organizovaných úřadů na vydávání listin, za jaké je třeba považovat laické i církevní kanceláře. Kancelářské písmo těchto úřadů totiž obvykle ztrácí na své spontánnosti tím, že jeho provedení je do určité míry vázané zvyklostmi příslušné kanceláře.

Je třeba ještě konstatovat, že požadavek rychlého psaní v historickém vývoji latinského písma vedl k vytvoření kurzívních písem. Hlavní charakteristikou kurzívního písma je spojení liter mezi sebou (*ligatury*), spontánní plynulost, ovlivněná individuálními vlastnostmi písaře, volný duktus, jakož i méně starostlivé provedení písma. Je to vidět především ve volnějším formování jednotlivých liter, jejichž tvary se zjednodušují a často omezují pouze na podstatné části litery. K těmto vlastnostem se ve středověku připojuje, pravda, také velký počet zkratk. Důležitou vlastností kurzívy je také změna polohy liter, kterou můžeme konstatovat v naklání písmo hlavně na pravou stranu.

V historickém vývoji latinského písma je často možné pozorovat zajímavý jev, že totiž knižní písmo inklinuje ke kurzívě a naopak zase kurzíva k písmu knižnímu. Tento jev Schiaparelli (*La scrittura*, 6) označuje pojmem semikurzíva a hovoří tedy o semikurzívě knižního písma tehdy, když toto v kterémkoliv svém druhu inklinuje ke kurzívě. Tento pojem označuje také kterýkoliv druh kurzívy, inklinující k písmu knižnímu, a v tomto smysle hovoří tedy také o semikurzívě listinné.

Ve vývoji latinského písma od jeho začátků až do novověku je možno rozeznávat několik period, ve kterých vznikly a vyvinuly se zvláštní a úplně samostatné druhy tohoto písma. Přirozeně konec jednoho období splývá se začátkem následující periody a nemůžeme tedy mezi ně položit přesnou časovou hranici. Z tohoto důvodu je proto pochopitelné, že v periodizaci historického vývoje latinského písma mezi odborníky chybí jednota. Tak například Paoli (*Programma - Grundriss*, 1 n.), sledovaný Friedrichom (*Paleografie*, 19), věnuje svou pozornost vývoji latinského písma pouze od zániku římské říše, který v naznačeném čase rozděluje takto:

1. perioda od V. do XII. století,
2. perioda od XIII. do XV. století,
3. perioda od XVI. století až po naše časy.

Naproti tomu Schiaparelli (*La scrittura*, 7 n.) v celých dějinách latinského písma rozeznává tři periody, a to období římské, středověké a novověké. Podobně také Villada (*Paleografia*, 4) ve vývoji latinského písma zjišťuje pouze tři periody, které však určuje takto: období římské od začátku tohoto písma až do VII. století po Kristu, období národních písem od VII. do XII. století a třetí období ohraničuje XII. až XV. stoletím, tedy časem úplného vítězství karolínské minuskuly na všech polích středověkého písemnictví na jedné straně a objevením knihtisku na druhé straně.

Je třeba zde ještě konstatovat, že vzpomínkou nejednotnost je možné zjistit také v pojmenování jednotlivých period. Stačí nám zde snad poukázat na skutečnost, že když například Paoli období od V. do XII. století nepojmenoval, Carini (*Sommario*, 32), a po něm například náš Friedrich (*Paleografie*, 19), tuto periodu pojmenoval na římsko-barbarskou a Villada (*Paleografia*, 4) pro toto stejné období používá název období národních písem.

Podle našeho přesvědčení celý vývoj latinského písma se však dá zařadit do pěti period, které můžeme nazvat a přibližně ohraničit takto:

1. období archaické od počátku až do II. století před Kristem,
2. období římské od II. století před Kristem až do IV. století po Kristu,
3. období raného středověku od V. až do XII. století,
4. období středověké od XIII. až do XV. století,
5. období novověké od XVI. století až po naše časy.

Z archaického období se nám zachovaly doklady latinského písma většinou na poli epigrafickém a výlučně na archeologických látkách na psaní. Za nejstarší příklad písma této archaické periody se donedávna uváděl takzvaný *Lapis niger Romuli* (viz obrázek č. 18), objevený na římském fóru r. 1899. Je možné ho položit přibližně do VI. století před Kristem. Zdá se však, že písmo zlaté spony, nedávno objevené v Praeneste, je o něco starší (viz obrázek č. 5). Památky z tohoto období jsou poměrně vzácné a v následujícím V.-II. století před Kristem se jejich počet podstatně nezvětšil. Všechny zachované doklady latinského písma tohoto období jsou majuskulní a mají formu kapitály, která v epigrafii dostala název **archaická kapitála** (Cagnat, *Cours*, 1 n.). Z této archaické latinské abecedy, kterou můžeme považovat za pravzor latinského písma, se vyvinuly všechny ve středověku běžné formy našeho písma. Látkou, na které se v tomto období střetáváme s písmem, je výlučně kámen (mramor) a kov. Provedení písma na kameni a mramoru je pomalé a vykazuje tvrdé i hranaté formy, když písmo na kovu je bezprostředněji, jemněji a zběžněji provedené. V této době litery latinského písma vcelku ještě hledají svoje pevné formy, kterých se jim dostalo až v pevnější formě abecedy následující periody. Kromě toho směr písma je starořecký; běží tedy z pravé strany k levé a mění se až někdy ve IV. století před Kristem.

V římském období latinského písma, do kterého vstupujeme ve II. a I. století před Kristem, se nejenom množí počet látek na psaní, ale mění se i forma liter a vznikají nové druhy písma. Kapitálu nápisovou, jejíž tvary se stávají pravidelnější a pevnější od doby císaře Augusta, epigrafově rozdělují na dva druhy. Především je to *scriptura monumentalis* nebo podle pravidelných čtvercových tvarů také *quadrata* a dále *scriptura actuaria*, jejíž litery měly užší a vyšší tvar. První tvar písma byl oblíbený při zhotovování nápisů na kameni a mramore (*tituli*), druhým se zase většinou do kovu ryly písemnosti povahy listinné (*acta*). Při přechodu latinského písma z archeologických látek na látky paleografické zachovaly se oba vzpomínuté druhy kapitály. První z nich v paleografii dostala název *capilatis quadrata* nebo kapitála *elegantní* (i čtvercová) a pro druhou (aktuaria) zde zase zdomácněl název *capitalis rustica*. Kromě těchto dvou druhů kapitály již okolo začátku křesťanského letopočtu (snad na

rozhraní II. a I. století před Kristem) se pro praktické denní potřeby užívalo zběžnějšího písma kurzívního, které nazýváme *starší římskou kurzívou*. Musím zde ještě konstatovat, že snad již v II. století po Kristu vzniká také nový druh majuskulního knižního písma, který se od kapitály odlišuje kulatými tvary liter a pro které zdomácněl název *unciála*. Všechny dosud vyjmenované druhy, používané v druhém vývojovém období latinského písma, jsou majuskulní.

Počátky období **raného středověku** spadají přibližně do doby zániku římské říše. V tomto období formy jednotlivých liter latinského písma velmi zřetelně ukazují na svůj římský původ, přičemž do určité míry ještě vždy tradičně zachovávají svoje římské tvary. V této době vzniká také nový druh latinského písma, který, co do formy, je ještě pevně spojený unciálou, ale na rozdíl od ní pro některé litery používá již čtyřlínkový systém. Jmenujeme ho *polounciálou*. Kromě toho již od III. století starší římská kurzíva neustále přibírá minuskulní prvky a v následujícím IV. století se mění tak v písmo, pro které zdomácněl název *mladší římská kurzíva*. Vzpomenutá již římská tradice se však od VI. století pomalu ztrácí tak, že následující VII. a VIII. století je možné považovat již pouze za doznívání římských tradic ve vývoji latinského písma. V této době se datuje také vznik nových druhů písma, které shrnujeme pod pojem takzvaných *národních písem* (stará italská písma = písmo langobardské, písmo vizigótské, merovinské, irské a anglosaské). Tato písma (až na písmo ostrovní) se vyvinuly z římských kořenů u národů, které se usadily na troskách římské říše. Všem národním písmům chybí však důležitá vlastnost každého dobrého písma, totiž zřetelnost a lehká čitelnost. Proto se co nevidět vývoj latinského písma ubírá cestou hledání vzpomenutých vlastností a konečnou výslednicí tohoto snažení byl určitý návrat k antickým formám, kterým se dostalo skvělého vyjádření ve vzniku takzvané *karolínské minuskuly*. Tento nový druh latinského písma co nevidět ovládl nejen celé literární pole, ale střetáváme se s ním také ve světě listinném. Je pravda, pomalost tohoto písma, ve kterém každá litera je samostatná, se začala vyvažovat hojným používáním zkratk, které se množí především od XI. století a konec následujícího XII. století je už mezníkem ve vývoji latinského písma vůbec.

Ve čtvrté periodě, pro kterou se také v paleografii užívá i název *gotická*, střetáváme se již s typickým písmem středověku. Charakteristickou vlastností písma tohoto vývojového období je zahrocení a hranatost tvarů jednotlivých liter. Přímé, hlavně však zaokrouhlené tvary liter předcházejícího období se v této době lámou a důsledně se zachovává rozdíl mezi vlasovými a hrubými tahy. Určité náběhu k vzpomenutým vlastnostem písma už od X.-XI. století je možné pozorovat v jihoitalském písmu montecassinského okruhu, ale na začátku XIII. století skvělého vyjádření se mu dostalo v písmu severofrancouzském. Toto vyložení kaligrafické písmo, pravda, nevyhovovalo běžným potřebám denního života, a proto při gotické minuskule v tomto období brzy vzniká také kurzíva, která často vniká také na literární pole.

Vzpomenuté formování gotického písma nepochybně souvisí s formami současného uměleckého slohu, který například ve štíhlém, vysokém a lomeném oblouku nejlépe uspokojoval nejen současný umělecký vkus, ale vyjadřoval v něm také základní prvky duchovního rozpoložení a hlavně náboženského citění středověkého člověka. Zavřené brány meditujících klášterů a šerá ponurost gotických chrámů svoji nedohlednou výškou sblížila a spoutala zemi s nadpozemským. Tato pouta scholastické středověké kultury brzy přetřhla reakce, vyvolaná humanistickým hnutím XIV. a XV. století, která našla svoji ozvěnu také v dalším vývoji latinského písma. Humanismus, který svoji sílu čerpal z antického pojetí smyslu pozemského bytí člověka, také na literárním poli vrací se k textům klasiků, které se zachovaly v luxusních rukopisech X. až XII. století, vyhotovených karolínskou minuskulou. S obsahem přebírají humanisté také tvary liter vzpomenutých rukopisů tak, že tímto znovuzrozením karolínské minuskuly oživily se jasné antické formy latinského písma. Renesanční

písmo humanistů opouští tedy zkratkami prosycené a hranaté, ostré i lomené formy gotického písma mnichů. Vrací se k jasným, čistým a kulatým formám liter, z kterých některé (**a**, **i**, **p**) v dalším svém vývoji vykazují již formy moderní kurzívy. Je pravda, že v Itálii kořenící humanistické hnutí brzy našlo své přívržence také v ostatních evropských zemích a je proto přirozené, že po delším a tvrdém zápase s písmem gotickým nakonec také zde vítězně vychází písmo renesanční.

Novověké období ve vývoji latinského písma začíná přibližně XVI. stoletím. Když zkoumáme původ písem tohoto období, zjistíme, že zpočátku koření v obou písmech předcházející periody, totiž v písmu gotickém a humanistickém. Oba tyto typy písma ještě ani na počátku moderního období neztratily svoje životní podmínky, a proto je přirozené, že novověké formy písma ve své podstatě jsou vlastně pouze dalším vývojem obou vzpomenutých typů středověkého písma. Je pravda, že tento vývoj se často ubírá úplně odchylnými, vlastními cestami, ovlivněnými také neustále vzrůstajícím významem knihtiskařského umění. Je pravda, že knižní písmo po objevení tisku pomalu ztrácí svůj původní význam, ale kurzíva právě v tomto období vykazuje takovou životní sílu, s jakou jsme se v jejím vývoji dosud nikdy nestřetli. Tento fakt nepochybně souvisí s velkým rozmachem vzdělanosti a znalosti písma v novověku. Je přirozené, že vývoj kurzívy čím dál tím více ovlivňuje individuální vlastnosti písmařů, tím si je možné vysvětlit také velkou rozmanitost odchylných a změněných tvarů písma, se kterými se střetáváme již v prvních stoletích novověku. Snaha po rychlém psaní, vlastní modernímu člověku, měla za přirozený následek nečitelnost písma. Všechny tyto vlastnosti písma v novější době se snaží odstranit škola, která v soulase s potřebami rychlého moderního života zanedbává předtím tak vyzdvihované umělecké ztvárnění písma a zaváděním takzvaných *jednotných - normalizovaných* - tvarů ovlivňuje další vývoj moderního písma vůbec.

Kapitála

Pro nedostatek původního materiálu dodnes není uspokojivě vyřešená otázka, zda latinské písmo vzniklo na poli epigrafickém nebo zda původ latinské abecedy je třeba snad hledat v paleografické oblasti našeho písma. Viděli jsme již, že nejstarší doklady tohoto písma, které se nám zachovaly až do naší doby, jsou vyhotoveny výlučně na archeologických látkách na psaní. Je pravda, že z této skutečnosti není možné ještě vyvodit bezpečný závěr, že latinské písmo vzniklo na poli epigrafickém. Při pokusu o řešení této důležité epigrafické a paleografické otázky je možné snad dříve přiklonit k názoru, podle kterého malá odolnost paleografických látek na psaní je pravou příčinou toho, že se nám v paleografické oblasti nezachovaly také staré doklady latinského písma, jako na poli epigrafickém. Není zde přesvědčivá ani námitka, že například na egyptské půdě se zachovaly několik tisíc let staré písemnosti na paleografických látkách (na papýru), neboť těžká a vlhká evropská půda právě tyto látky nemohla tak dobře konservovat jako suchý egyptský písek. Majíc na paměti tuto skutečnost, jsme nuceni konstatovat, že při studiu nejstarších forem latinského písma jsme odkázáni na výsledky studií epigrafických, které jsou vcelku přijatelné také v paleografii.

Nejstarší římské nápisy - monumenty - jsou vyhotoveny zvláštním druhem latinského písma, pro který zdomácněl pojem kapitála. Je to majuskulní písmo starého Říma, které používali již v nejstarších dobách buď při tesání monumentů, nebo při rytí písma do kovu. Za nejstarší doklad římského napsu se dodnes považuje v roce 1899 nedaleko triumfálního oblouku Septima Severa objevený *Lapis niger Romuli* z VI.-V. století před Kristem, jehož řeč je sice latinská, ale jeho písmo je ještě řecké (viz obrázek č. 18). Snad o něco starší je písmo na zlaté sponě z Praeneste (viz obrázek č. 5). Počet dokladů latinského písma vzrostl však až v době mezi V. a II. stoletím před Kristem. Musím zde konstatovat, že podle epigrafů písmo této doby je třeba považovat za *archaickou kapitálu* (Prou, Manuel, 30 n.; Millares, *Paleografía*, 13 n.), která přešla již naznačeným vývojem (viz str. 113 n.). Její používání v monumentální oblasti latinského písma epigrafově obvykle ohraničují III. stoletím před Kristem a druhou punskou válkou (218-201 před Kristem). Archaická kapitála se obvykle charakterizuje tím, že okolo IV. století zanechala starořecký směr psaní z pravé strany k levé a co do formy jednotlivých liter písmo ještě vždy tápe v hledání pevných tvarů. Některé litery ještě vždy mají totiž obvykle hranaté a často deformované tvary, jiné se zase vyznačují dobrou proporcí a pevnými formami. Vzpomenutá deformovanost liter často šla tak daleko, že některá písmena vcelku ztrácejí svoje charakteristické tvary kapitální, které se zjednodušují (například II = E, I' = F) a velmi nám připomínají kursivní formy liter. Z tohoto faktu se vyvozuje názor, podle kterého je nutné připustit existenci velmi staré (mohli bychom snad říci archaické) římské kursivy, která se již v nejstarší době používala v praktických potřebách denního života. Tyto kursivní prvky se však z nápisové kapitály časem ztrácejí a vstupem do dalšího vývojového období latinského písma úplně mizí.

V římském vývojovém období epigrafická kapitála ztrácí však nejen svoje kursivní prvky, ale také svoji pozdější nepravidelnost. V době okolo začátku křesťanského letopočtu tato nápisová kapitála dosahuje neobyčejné dokonalosti. Platí to především o velkém počtu napsů z doby císaře Augusta (23 před - 14 po Kristu). Epigrafově při studiu latinského písma vcelku od rozhraní III. a II. století před Kristem rozeznávají dva druhy nápisové kapitály, které se velmi zřetelně odlišují hlavně na nápisech doby Augustovy. Pro tyto druhy latinského písma zásluhou E. Hübnera (*Exempla scripturae epigraphicae* LIII) v epigrafii zdomácněl název *scriptura monumentalis* a *scriptura acuaría* (viz obrázek č. 19).

1. Scriptura monumentalis (quadrata).

Vyznačuje se velkou pravidelností jednotlivých liter. Je možné tu pozorovat pravidelné střídání kulatých i rovných tahů a do očí je bijící pravidelné kladení břevna. Čitelnost písma z dálky předpokládá vzdálenosti úměrné velikosti písma, které je pečlivě provedeno, a šifka i výška jednotlivých jeho liter je stejná, takže se mohou umístit do čtverce (proto má občas název *scriptura quadrata*). Tímto písmem se obvykle tesaly (*tituly*) do kamene nebo do mramoru různé slavnostní nápisy, dedikace a podobně. Je třeba však zde upozornit na skutečnost, že i při největší pravidelnosti tohoto majuskulního písma, ve kterém výška velké většiny liter je stejná, některé litery občas předci jen překračují horní linku a vyčnívají tedy nad litery ostatní.

2. Scriptura actuaría.

Vcelku se charakterizuje tím, že jednotlivé její litery jsou úzké a vysoké. Tato kapitála není tak pečlivě provedená, jako předcházející a příčná břevna jednotlivých liter (E, F, L, T) jsou neúměrně krátká. Lehčí a volnější provedení, jakož i menší rozměry liter ukazují na to, že při tomto písmu do popředí vystupuje ne tak jeho forma jako spíše obsahová stránka jím vyhotovených písemností. Tento druh písma byl oblíbený při vyhotovení písemností povahy listinné (*acta*) a obvykle do kovu (hlavně do bronzu) se jím ryly různé legislativní texty, ale i listy a jiné dokumenty.

Jak je vidět, hlavní rozdíly mezi vzpomenutými druhy epigrafické kapitály spočívají tedy v délce dřevna, v rozměrech i poloze liter, v jejich pečlivém nebo volnějším formování, jakož i v některých méně významných drobnostech. Oba druhy tohoto písma na své vývojové cestě z formální stránky okolo počátku křesťanského letopočtu dosáhly svůj vrchol, za kterým nastává úpadek. Z tohoto úpadku se naše písmo vzpamatovalo až na rozhraní I. a II. století po Kristu. Od doby císaře Hadriana (117-138 po Kristu) v životě epigrafické kapitály je možno znovu pozorovat pomalý úpadek, který se nejzřetelněji projevuje ve III. století, od jehož konce se znovu oživily krásné formy epigrafické kapitály z doby císaře Augusta (23 před Kristem - 14 po Kristu). Materiál, na kterém se střetáváme s touto nápisovou kapitálou, je kámen, mramor a kov. Je pouze samozřejmé, že ani jedna z těchto látek na psaní nepodmiňuje některý druh tohoto písma. Tak se tedy stává, že skriptura monumentální je na kovu a jindy zase aktuariou jsou vyhotoveny nápisy. Časté jsou také případy, ve kterých oba druhy tohoto písma figurují vedle sebe na stejné archeologické látce na psaní (viz obrázek č. 19). Pokud jsou zde slova oddělená, kladou se za nimi tečky, se kterými se setkáváme nejen na konci vět, ale také za jednotlivými písmeny. Je pravda, že v této době neexistuje žádné pravidlo o jejich použití a je zde třeba ještě připomenout, že tyto tečky občas mají formu drobných lístků (*hederae distinguentes*). Kromě toho již od II. století před Kristem se v epigrafické kapitále střetáváme také s ligaturami, ve kterých se litery spojují (proto *litterae ligatae*) tak, že buď vypadne část jedné litery (*litterae contiguae*, například .... = MR), nebo se písmena navzájem prolínají (*litterae implexae*, například .... = DO). Je pravda, že často jsou litery také nadepsané (*litterae columnatae*, například .... = MV), nebo vepsané jedna do druhé (*litterae insertae*, například .... = CV). Později se v tomto písmu setkáváme již pouze s siglami, jejichž název (sigly = *litterae singulares*) nám připomíná, že pomocí ojedinelých počátečních liter nebo liter slova zkrátilo se celé slovo (například M. = Marcus, IMP. = Imperator). V dalším vývoji tohoto způsobu zkracování slov sáhli Římané k začátečním literám slabik, pomocí kterých se zkrátily celá slova (například NB = nobis). Při zkrácení slova siglami ženský rod se označoval obrácením písmen (například .... = puella, ... = filia) a množné číslo se zase označovalo zdvojením liter (například DD. = Domini, COSS. = Consules). Třebaže vzpomenuté vlastnosti nápisové kapitály (ligatury a sigly) jsou naoko bezvýznamné, předci jen uplatnily vliv na další vývoj písma, z kterého ligatury a zkratky už nikdy víc nevymizely. Podobně z našeho písma nikdy nevymizela kapitála, která je nejstarší formou latinského písma vůbec.

V římském vývojovém období latinského písma rozmnožil se také počet látek na psaní. K dosud známým archeologickým látkám přistupují totiž nové uměle vyrobené látky na psaní. Především je to papyrus a později také pergamen, tedy látky, které umožnily vznik antických rotulů a knih. Je pravda, že tyto látky na psaní, jakož i s nimi související změna psacího náčiní, ovlivnily formování liter latinské abecedy, která však zpočátku nese na sobě všechny známky nám již známého písma epigrafického. Je možné tedy konstatovat, že při přenesení latinského písma z epigrafické oblasti do paleografické oblasti zachovaly se oba již vzpomenuté druhy nápisové kapitály. Tyto však v paleografii dostaly název *capitalis quadrata* čili *elegans*, která odpovídá epigrafické skriptuře monumentální, a *capitalis rustica*, která našla svůj vzor v skriptuře aktuarii. Nejstarší doklady latinské knižní kapitály vedou nás k počátku křesťanského letopočtu a za příklad tu můžeme uvést nepatrný herkulánský papyrusový zlomek jakési řeči z I. století po Kristu (Bömer, *Die Schrift*, 117, obrázek č. 22; Zangemeister-Wattenbach, *Exempla*, tab. 1). Z II. století nám chybějí přímé doklady tohoto písma a z III. století zachovalo se několik papyrusových zlomků, které jsou ve vídeňské sbírce knížete Rainera (Wessely, *Studien*, tab. 16, č. 23). K dokladům knižní kapitály je třeba připočítat také nepatrný zlomek, objevený v Oxyrhynchu, který pro unciální charakter některých liter (**D**, **Q**) jeho objevitelé kladou do III. století po Kristu (Grenfell-Hunt, *Oxyrhynchus Papyri* I, 59, č. XXX, tab. VIII), i když některé prvky písma ukazují na větší jeho věk. Počínajíc IV. stoletím značně se rozmnožily přímé doklady knižní kapitály. Zachovaly se na pergamenu, který natolik ovlivnil tvorbu kapitálních liter, že kapitála některých rukopisů až na neparné odchylky úplně se podobá kapitále epigrafické, která právě ve IV. století po Kristu vykazovala krásné a čisté formy nápisů z doby císaře Augusta.

> 3. Capitalis quadrata nebo elegans.

Čtvercová čili elegantní kapitála, jak jsme to již viděli, měla za vzor skripturu monumentální, nám již známou z monumentální oblasti latinského písma. V paleografii dostala vzpomenuté názvy proto, že velká většina jejích liter je možno umístit do čtverce. Všechny litery tohoto majuskulního písma zachovávají stejnou výšku i šířku a jedině **F** a **L** častěji (někdy také **Y**) překračují horní linku, čímž kauda (chvostík) litery **Q** občas sestupuje pod linku dolní. Vertikální a vodorovné tahy liter tvoří pravý úhel a dodržuje se rozdíl mezi vlasovými a stínovými (hrubými) tahy. Malé a jemné čárky často zakončují tyto pravidelné a pevné tahy. Uvedené vlastnosti písma působí tedy dojmem velké elegance, který se zvyšuje právě uvedenou harmonií rozměrů jednotlivých liter. Písmo je lehce čitelné a jedinou těžkost zde působí fakt, že slova nejsou od sebe oddělená. Tečky, s kterými se střetáváme mezi slovy některých rukopisů, jsou obyčejně pozdějšího původu. Ale právě z uvedených pravidelnosti písma a z harmonických rozměrů jeho liter vyplývá skutečnost, že při pokusech o určení data vzniku kapitálou psaných rukopisů odborníci narážejí na značné těžkosti. Nejlepším dokladem toho jsou čtvercovou kapitálou psané čtyři zlomky rukopisů, které se nám zachovaly až do naší doby. Všechny představují zlomky prací Vergília. Jsou to kodexy:

a) *Vergilius Augusteus* (také *Dionysianus* nebo *Schedae Vaticanae*

a *Berolinenses*), z kterého přinášíme ukázkou (viz obrázek č. 20). Je to část Vergiliova spisu *Georgica* I, 61 n. Z celého kodexu se dodnes zachovalo pouze sedm listů, z kterých čtyři jsou od roku 1600 ve Vatikánu (Vat. Lat. 3256) a tři listy jsou od roku 1862 uloženy v Královské knihovně v Berlíně (Cod. Lat. 416). Z dějin rukopisu víme, že ve středověku patřil klášteru St. Denis, a tak není jisté, zda je italské proveniencí. Pertz (*Über die Berliner u. die Vatic. Blätter des Virgil*, 97) se domnívá, že rukopis vznikl v době císaře Augusta (23 před až 14 po Kristu), a proto ho též pojmenoval na Vergilius Augusteus, E. Chatelain (*Paléographie*, 17, tab. 61) klade jeho vznik do II. nebo III. století. Naproti

tomu v práci Zangemeistera - Wattenbacha (*Exempla*, 4, tab. 13) byl vyslovený nejpravděpodobnější názor, podle kterého původ rukopisu třeba položit až do IV. století, a přitom se tu nevylučuje možnost, že kodex vznikl až na konci tohoto století.

b) *Vergilius Sangallensis* (*Schedae Sangallenses*), z kterého se zachovalo pouze dvanáct listů v knihovně švýcarského města St. Gallen (č. 1394). Tento dvěma rukama psaný zlomek Vergiliovy *Aeneidy* je částečně poškozený a odborníci ho kladou jednou do III. nebo IV. století, jindy zase do IV. nebo V. století (Steffens, *Paleographie*, tab. 12 a). Pravděpodobně pochází ze IV. století po Kristu.

c) *Vergilius Oxyrhynchus*, z kterého v egyptském Oxyrhynchu objevili zlomek folia s několika verši z druhé knihy Vergiliovy *Aeneidy*. Také tento zlomek je možné položit do IV. století (*The Oxyrhynchus Papyri* VIII, 158 n., č. 1098, tab. VI).

d) *Vergilius Veronensis* (čili *Schedae Veronenses*, č. XL, 38), který se též klade do IV. století. Písmo tohoto palimpsestu se všeobecně považuje za kapitálu čtvercovou (Traube, *Vorlesungen* I, 162), ale nejnověji L. Schiaparelli (*La scrittura latina*, 108, 208) ho pokládá za kapitálu rustiku, podobně jako fragmenty *Lucana* v Národní knihovně v Neapoli a ve Vídni.

Je tedy vidět, že čtvercovou kapitálou psané kodexy jsou poměrně vzácné. Všechny dnes známé doklady se zachovaly pouze v nepatrných zlomcích a bez výjimky patří Vergiliovi. Počet rukopisů, psaných kapitálou rustikou, je nepoměrně větší a některé kodexy, na rozdíl od předcházejících, se zachovaly celé.

4. Capitalis rustica.

Tento druh latinského písma kořenití taktéž v monumentální oblasti latinského písma, ve které mu za vzor sloužila scriptura actuarii. Sám název (*rustica* - sedlácká) lehce by nás mohl svést k domněnce, že tento druh latinské knižní kapitály se vyznačuje těžkopádností. Ve skutečnosti však v rustické kapitále zpočátku nacházíme všechny prvky rychlého písma. Samo písmo časem nabývá kaligrafický charakter a stává se vlastním písmem knih nejen periody římské, ale na tomto poli zpočátku kryje také potřeby knižní produkce raného středověkého období. Celkový duktus tohoto písma je volnější než ve čtvercové kapitále. Vertikální tahy jednotlivých liter jsou poměrně vysoké a tenké - až vlasové. Naproti tomu tahy vodorovné jsou hrubé, krátké a často jsou pouze naznačené. Vcelku tedy *capitalis rustica* vyvolává dojem úzkého a vysokého písma. Když v kvadrátní kapitále nad horní linkou přečnívají obyčejně pouze litery **F** a **L**, v kapitále rustické kromě těchto liter více písmen překračuje i dolní linku (**B**, **G**, **Q**, **N**, **V**), pod kterou sestupují. Přička litery **H** se obyčejně nedotahuje a při litéře **A** skoro vždy chybí. Kromě toho horní oblouček litery **B**, jako také oblouk **R** se vždy víc a víc zmenšuje a kauda liter **G** a **Q** je silně vyvinutá. Poloha krátkých a obyčejně mírně zvlněných dřevěn některých liter (**E**, **F**, **L**, **T**) na rozdíl od kapitály čtvercové je obyčejně šikmá. Všechny uvedené vlastnosti liter rustické kapitály uplatnily velký vliv na další vývoj latinského písma. Charakteristické prvky tohoto písma nacházíme například v některých už vzpomenutých herkulánských papýrech, ze kterých neznámější je zlomek literární práce, v odborné literatuře uváděný pod jménem *Carmen de bello Actiaco* (viz obrázek č. 29). Písmo tohoto zlomku, pocházejícího z roku 31 před Kristem až 79 po Kristu, se považovalo donedávna za nejstarší doklad kapitály rustické, ale nověji jej odborníci pokládají za příklad *kapitální polokurzívy* (Schiaparelli, *La scrittura latina*, 29 n., 116 n.).

Počet kapitálou rustickou psaných rukopisů je poměrně velký, Traube zná 23 kodexů, vyhotovených tímto písmem (*Vorlesungen* I, 163 n.). Když však připočítáme k tomu již vzpomenuť zlolek historické práce z Oxyrhynchu (Oxyrhynchus Papyri I, 59, č. XXXX), pocházející ze III. století, a veronský palimpsest Vergilia a také vídeňské a neapolské zlomky Lucana, můžeme tento počet rustickou kapitálou psaných rukopisů zvětšit na 26 kodexů. V odborné literatuře se nejčastěji uvádí:

a) *Vergilius Vaticanus*, který ještě v XV. století byl v Pontanově knihovně v Neapoli a dnes je uložený (od roku 1602) ve Vatikánu (Vat. Lat. 3225). Někteří paleografové obhajují španělský (katalánský) původ tohoto rukopisu (Remigio Sabbadini, *Il codice Vergiliano F.*), ale Luigi Schiaparelli (*Influenze straniere*, 13) tento názor zamítá, souhlasí s ním také španělský odborník Millares (*Paleografía*, 19). Vznik kodexu se shodně klade do IV. století a do naší doby se zachoval pouze v torzu. Jeho hodnotu zvyšuje však padesát obrázků, které jsou dokladem vyspělosti římské miniatury (viz obrázek č. 11).

b) *Vergilius Palatinus* pochází též ze IV. století a dnes je uložený ve Vatikánu (Palat. Lat. 1631). Rukopis se zachoval téměř neporušený až do naší doby (viz obrázek č. 21).

c) *Vergilius Mediceus* vznikl okolo roku 494 v Římě. Později byl v klášteře Sv. Kolumbána v Bobbiu (severní Itálie) a dnes je uložený v Laurentianu ve Florencii (Laur. pl. XXXIX, 1), podle které se občas cituje (*Vergilius Laurentianus*). Je úplně zachovalý (viz obrázek č. 22).

d) *Vergilius Romanus*, který se nejdříve kladl do III.-XIII. století, ale od doby Traubeho (*Über das Alter de Codex Romanus*) se jeho vznik definitivně položil do VI. století. Ve středověku byl majetkem kláštera St. Denis u Paříže a v druhé polovině XV. století se dostal do Vatikánu (Vat. Lat. 3867). Je vyzdobený miniaturami (19 kusů), které na rozdíl od miniatur Vergilia Vaticana, jsou už dokladem úpadkové formy tohoto umění.

Kromě toho jsou v rustické kapitále zastoupeni římský prozaici zlomky *Cicerona* (v Miláně, Římě a Turíně), *Gellia*, *Livia* a *Salustia*, ze kterých tři poslední jsou ve Vatikánu. Sem patří také herkulánské zlomky jakési řeči, neurčený zlomek z Herkulána (uložené v Neapoli), jakož také již vzpomenuť zlomek historické práce z Oxyrhynchu (orig. v Oxfordě), zlomky palimpsestů dosud blíže neurčeného rukopisu (St. Gall ve Švýcarsku) a konečně zlomky jakési juristické práce (v Heidelbergu). Antické klasiky zastupuje ještě milánské zlomky *Plauta* a vatikánské zlomky *Juvenála* i *Persia* (všechno jsou palimpsesty), fragmenty *Lucana* (Neapol, Vatikán, Vídeň) a zlomky komedií *Terentia* ze IV. nebo V. století, známé pod jménem *Terentius Bembinus* (Vatikán: Vat. Lat. 3226). Z křesťanských autorů zmínky zasluhují zlomky *Sedulia* a především *Prudentiove Carmina*, jejichž rukopis vznikl okolo roku 527 podle některých odborníků jistě v Římě (Traube, *Vorlesungen*, I, 165 n.). Španělský paleograf Millares (*Paleografía*, 19) však vyslovuje názor, že rukopis je snad španělského původu, ale definitivní řešení tohoto problému přinese až hlubší porovnávací studium. Rukopis je dnes uložený v Paříži (Bibl. Nat.: Lat. 8084).

Podobně jako v monumentální kapitále také v knižní kapitále se střetáváme s ligaturami, které nejčastěji nacházíme na konci řádku. Tyto littere ligatae obvykle se omezují na: **AE**, **NT**, **TR** a **VM**. Počet zkratk v rukopisech, psaných kapitálou, je též omezený a redukuje se na: **B**. = *bus* a **Q** = *que*. Kromě toho **M** a někdy také **N** nejčastěji na konci řádku se nahrazují vodorovnou čárkou, napsanou za poslední literou nad psacím prostorem. Pod tímto znaménkem občas bývá položena tečka. K uvedeným

zkratkám v rukopisech křesťanských autorů přirozeně se připojuje také takzvané *nomina sacra*, ve kterých zkratka **DS** znamená *Deus*, **XPS** zase *Christus*, **IHS** znamená *Iesus* a podobně. V některých rukopisech první litera jednotlivých stran je vyvýšená nad psací prostor a má tedy větší rozměry než litery ostatní (viz obrázek č. 20). Z tohoto jevu vychází iniciálky rukopisů, které se dožily v pozdější době nádherného provedení odpovídajícímu současnému uměleckému směru a vkusu. Oddělování slov a vět je podobné jako v kapitále nápisů. V některých rukopisech se slova i věty oddělují od sebe tečkami (ale také jinými značkami), které jsou však obvykle pozdějšího původu a nevznikly současně s rukopisem (psal je pozdější písař, na což ukazuje i barva inkoustu).

V knižní formě kapitála (hlavně rustická) si zachovala svůj spontánní život do VI. století, od jehož začátku jí ubývá na životnosti. V následujícím VII. století pomalost písma vyloučila kapitálu z běžných literárních potřeb a rukopisy VIII. století, vyhotovené tímto písmem, nesou již na sobě všechny znaky napodobování. V této formě se kapitála udržela při životě ještě také v IX. století. Na tomto místě můžeme však konstatovat, že elegantní a rustická kapitála přežila celý středověk, ve kterém se jimi psaly nejen iniciály, ale také celé titulní strany luxusních rukopisů. A tak je vcelku třeba vyzdvihnout skutečnost, že životní síla kapitály nezlomil ani středověk a že naše velké litery nejsou konečně ničím jiným než kapitálou, jejíž formy přežily tedy celé dvě tisíciletí.

Unciála

Kapitále velmi podobný je zvláštní druh majuskulního písma, pro který v paleografii zdomácněl název unciála. Podobnost obou vzpomenuť druhů latinského písma je natolik příznačná, že někteří odborníci unciálu považují za sesterské písmo kapitály. Tato příbuznost obou písem je daná jejich společným lineárním schématem, ve kterém výška všech liter je téměř stejná (nebo pouze výjimečně litery **E**, **I**, **P**, **Q** sestupují pod dolní linku) a dále tím, že mnohé litery (například **F**, **N**, **P**, **R**, **T**) také v unciále v podstatě zachovaly svůj kapitální charakter. Při jiných písmenech však můžeme zjistit zvláštní a pro unciálu charakteristický prvek, kterým se toto písmo liší od kapitálních forem liter. J to zaokrouhlenost jednotlivých tahů liter, které je nejzřetelnější a konstantní pro písmeno **A**, **D**, **E**, **M**. Je zde ještě konstatovat, že v unciálním písmu se objevují občas již také minuskulní formy liter, což platí nejčastěji o písmenech **h**, **l**, **q**. Ve starší době minuskulní formy měly také litery **b**, **d**, **m**, **r**. Ale již ve III. a IV. století minuskulní **d**, **m** nahrazuje se unciálními formami těchto liter a místo minuskulního **b**, **r** již ve IV. století nastupuje kapitální **B**, **R**. Z uvedených skutečností tedy vyplývá, že unciála je majuskulní písmo, smíšené z liter kapitálních, unciálních a minuskulních.

Všechny uvedené prvky unciály, a především již vzpomenuť kulaté tvary liter, dávají našemu písmu novou charakteristickou formu, kterou se odlišuje od písma kapitálního. Většina odborníků příčinu této zaokrouhlenosti shodně vysvětluje tím, že k procesu zakulacování vedla písařská snaha po vytvoření dobře čitelného, ale rychlejšího majuskulního písma. Je však nesporné také to, že proces zaokrouhlování ve vývoji latinského písma souvisí také s objevením nové látky na psaní, pergamentu, a s ním spojeného nového písařského náčiní, kterým byl calamus. V tomto směru je však zajímavé ukázat také na časovou souvislost mezi objevením se kulatého románského oblouku ve stavitelském umění na jedné straně a kulatými tahy charakteristických unciálních liter na straně druhé.

Při řešení otázky původu unciálního písma velká většina paleografů se shoduje v názoru, že toto písmo vzniklo z kapitály. Naproti tomu L. Schiaparelli, *La scrittura*, 142 n., podrobným studiem vývojových cest jednotlivých liter unciálního písma přišel k přesvědčení, že unciála vznikla z písma,

kteřé pojmenoval *archaickou* nebo *rustickou polounciálou* (semionciale arcaica o rustica). Rozumíme pod tím smíšené písmo, se kterým se střetáváme v nápisech i rukopisech III. a IV. století, konkrétně tedy písmo, které je složené z prvků kapitálních, unciálních a minuskulních. Za typický doklad tohoto písma Schiaparelli považuje papyrusové fragmenty *Liviových* římských dějin (*Epitomae*), které v roce 1903 v egyptském Oxyrhynchu objevili Grenfell a Hunt (viz obrázek č. 23). Je pravda, Schiaparelli sám je si vědom toho, že pro toto písmo přílehavý by byl také název *archaická unciála*, ale pro úzké vztahy písma k polounciále dává přednost již uvedenému pojmu. Zdá se však, že Schiaparelliho výklady o původu unciálního písma nejsou konečným řešením našeho problému.

Mezi odborníky není jednoty ani v pohledu na otázku doby vzniku unciálního písma. Problém sám souvisí také s otázkou, kdy se začalo užívat unciální písmo jako písmo knižní. Pro nedostatek dostatečného množství původního materiálu těžko je však vysvětlit tento důležitý paleografický problém. Při pokusu o jeho řešení jsme odkázáni na výsledky studií epigrafických. Je nesporné, že zakulacené tvary některých liter (především **D**, **E**) nacházíme již v kursivním písmu voskových tabulek, dále na pompejských nástěnných malbách a některých římských cihlách. **Paoli** (*Grundriss d. lat. Pal.*, 5) v soulase se Zangemeisterem (*Corpus inscript. lat.* III, 965; *Exempla - Enarratio tabularum*, 5) správně konstatuje, že kulaté **M**, které je nejcharakterističtější unciální literou, neobjevuje se před II. stoletím po Kristu. Už dávno bylo známo, že od poloviny IV. století unciála byla také písmem nápisů. Novější objevy unciálních nápisů v africkém Timgade (viz obrázek č. 24) však ukázaly, že tímto písmem Římané tesali svoje monumenty již ve III. století. Podrobnější studium obsahu i písma těchto památek přesvědčily však **R. Cagnata** (*Nouvelle inscription latine*), že jejich vznik je možné položit na počátek III. století. Vyplývá z toho závěr, že unciála vznikla možná již ve II. století po Kristu a zdá se, že nejdříve se vyvinula na poli paleografickém (Bretholz, *Paleographie*, 53), odkud přešla také na pole epigrafické. Je pravda, že nejstarší doklady unciály na paleografických látkách na psaní pocházejí sice ze III. století (sem patří například již vzpomínuté papyrusové zlomky rotulu *Liviových* římských dějin), ale počet unciálních rukopisů rozmnožil se až ve IV. století. Kaligrafický charakter unciály v rukopisech V. století je už úplně vyvinutý a v této formě přežívá naše písmo také celé VI. století. Ve vývoji unciály v kodexech VII. století můžeme však už pozorovat změnu, která našemu písmu vtiskla imitativní charakter. V následujícím VIII. století dříve krásné tvary liter se již ztrácejí, písmo poměrně rychle degeneruje a nese na sobě všechny znaky úpadkové formy. V luxusních rukopisech francouzského původu se však s unciálou střetáváme ještě také v IX. století, ačkoliv spontánní život tohoto krásného knižního písma končí již na rozhraní VII. a VIII. století. Vcelku je tedy možné konstatovat, že mezi IV. a VIII. stoletím unciála patřila mezi nejoblíbenější písma současné knižní produkce.

Počet unciálních rukopisů, které se zachovaly až do naší doby, je značný. Traube, *Vorlesungen* I, 171 n., zaznamenává 390 unciálních kodexů, ale ve skutečnosti jejich mnohem víc. Na písmu těchto rukopisů je si možné velmi dobře ověřit skutečnost, že (kromě látky na psaní a písmařského náčiní) na grafickou tvorbu liter velký vliv uplatňuje také obsahová stránka písemnosti, se kterou souvisejí také různé charakteristické zvláštnosti písma. Z obsahového hlediska unciálou psané rukopisy je možné rozdělit vcelku do tří velkých skupin, ze kterých první tvoří *římská klasika* (zastoupení hlavně prózou), druhou *rukopisy církevního obsahu* a do třetí skupiny je možno zařadit *rukopisy právníckého obsahu*.

I. Mezi nejstarší unciální kodexy patří práce římských klasiků, ze kterých musíme vyzdvihnout především rukopisy Livia a Cicerona. A zde upozorňují na sebe hlavně:

a) *Livius Oxyrhynchus*, jehož původ se všeobecně klade do III. století (viz obrázek č. 23). Jsou to *Liviovy* římské dějiny (*Epitomae*), které při vykopávkách v egyptském Oxyrhynchu v roce 1903 objevili Grenfell a Hunt. Z celé práce se zachovalo pouze osm sloupců papyrusového rotulu, které obsahují fragmenty 37.-40., 48.-55. knihy již vzpomínutého Liviova díla. Písmo těchto fragmentů, jak jsme již viděli, L. Schiaparelli považuje za archaickou semiunciálu, ze které se prý vyvinulo unciální písmo. Ale Steffens (*Paläographie*, tab. 10a) možná správně upozorňuje na to, že písmo těchto zlomků je třeba pokládat za unciálu, promíšenou minuskulními literami, ve které čistou unciální formu mají litery **A**, **E**, **H**, **V**. Ale také Steffens poznamenává, že toto písmo nás již velmi připomíná na polounciálu. - Kromě toho zachovaly se větší-menší unciální fragmenty z *Liviových* spisů, které je možné položit do IV. až VI. století. Dnes jsou uloženy v Bamberku, v Paříži, v Římě, ve Veroně a ve Vídni (viz k tomu: Traube, *Vorlesungen* I, str. 173, 214, 234, 251 n., 253).

b) *Plinius* je též zastoupený několika zlomky. Uloženy jsou v Paříži, v klášteře St. Paul v Korutansku, v Římě a ve Vídni (Traube, *Vorlesungen* I, str. 172, 215-217, 224 n., 229, 253).

c) *Ciceronův* spis *De re publica* patří však k neznámějším a zároveň nejstarším rukopisům římských klasiků, které byly vyhotoveny unciálním písmem (viz obrázek č. 25). Vznik tohoto palimpsestu, který na rozhraní VII. a VIII. století byl přepsaný drobnější unciálou (tato obsahuje komentář sv. Augustina k žalmům a vydal je například Steffens, *Paläographie*, tab. 15), dnes se všeobecně klade o IV. století. Nejstarším známým majitelem rukopisu byl klášter svatého Kolumbána v Bobbiu (sev. Itálie), odkud v první čtvrtině XVII. století přešel do sbírek Vatikánské knihovny, kde je uložený ještě dnes (Vat. Lat. 5757). Tento vatikánský palimpsest Cicerona je též dokladem starší úpravy unciálních rukopisů, při které každá strana obsahovala dva sloupce písma. Všechny litery se vyznačují velikostí a vynikají neobyčejnou pravidelností forem a krásou grafického provedení. Náš světoznámý vatikánský kodex není však jediným unciálním rukopisem Cicerona. Je možné zde ještě připomenout například fragment jeho řečí, které v XV. století byly vlastnictvím kardinála Jordána Ursina a které dnes jsou v držení baziliky Sv. Petra v Římě. Sem patří také vatikánské fragmenty Ciceronových řečí *pro M. Fonteio* et *pro C. Rabirio* (Traube, *Vorlesungen* I, 230, č. 257; 234, č. 278-280).

Společným paleografickým znakem nejstarších rukopisů této skupiny je velikost, krása a pravidelnost liter. První kolínko litery **M** bývá ještě rovné nebo pouze mírně zakulacené. Horní linku překračuje několik písmen (**D**, **H**, **L**) a ligatury jsou omezené téměř výlučně na **AE**. Zkracování slov je podobné jako v kapitále a ve svém celku omezuje se na několik sigel.

II. Druhou skupinu unciálních kodexů, jak jsme to již uvedli, tvoří rukopisy církevního obsahu, kterým současné písmařské umění především v knihách bohoslužebných velmi často dávalo vzhled skutečně luxusní. Často na purpurovém nebo modrém pergamenu bývají litery provedeny zlatým a stříbrným inkoustem. Úzkostlivě dodržovaná pravidelnost liter jako také krása a čistota kulatých tahů vtiskuje písmu kodexů této skupiny umělecký vzhled, který v některých rukopisech se zvyšuje ještě také miniaturami. Je pravda, že kromě těchto kodexů často se střetáváme také s rukopisy, kterým chybějí uvedené znaky luxusu. Jejich písmo je méně pečlivé a tedy zběžněji vyhotovená unciála. Nejstarší unciální rukopisy církevního obsahu též pocházejí ze IV. století a z pozdějších století se jich zachovalo velké množství až do naší doby. Musím zde vyzdvihnout aspoň tyto rukopisy:

a) *Italafragmenta quedinburgské a svatohavelské* (St. Gallen ve Švýcarsku), ze kterých první vznikly okolo roku 400 a druhé možno bezpečně doložit do IV. století (Traube, *Vorlesungen I*, 174, č. 12; 188, č. 60). Quedinburkský zlomek Italy, který je dnes uložený v Berlíně (Staats. Bibl. - Theol. lat. 2, 485), je vyzdobený miniaturami, které jsou poškozené.

b) *Evangeliiář z Vercelli* s paleografického hlediska bezpečně možno položit do IV. století. Vznikl ve Vercelli a podle tradice je prý dílem Sv. Eusebia biskupa, který zemřel v roce 371 (Traube, *Vorlesungen I*, 245, č. 327).

c) Mezi datované unciální rukopisy církevního obsahu se řadí dále *Acta aquilejského koncilu* z roku 381, uložené v Paříži (Bibl. Nat. - Lat. 8907) a *berlínské velíkonoční tabulky* (Staats Bibl. - Lat. 4, 298) z roku 447 (Traube, *Vorlesungen I*, 215, č. 190; 174, č. 13).

d) *Codex Amiatinus* patří mezi nejznámější a zároveň nejnádhernější doklady církevních rukopisů, i když jeho písmo vykazuje již znaky imitativní unciály. Tento kodex, který v překladu svatého Hieronyma obsahuje celý Nový a Starý zákon, má 1029 pergamenových listů velkého formátu a z popudu Ceolfrida, představeného anglických klášterů Jarrow a Wearmouth, vznikl v Anglii mezi roky 690-716. Dosvědčuje to v práci reprodukováný titulní list (viz obrázek č. 26), který byl místy interpolovaný snad v IX. století. Je možné, že rukopis již v tomto čase byl v držení kláštera San Salvatore di Monte Amiata nedaleko Sieny (podle kterého byl pojmenovaný), ale jistě zde byl již v roce 1036. Z tohoto kláštera náš světoznámý kodex přešel do majetku knihovny bývalého kláštera Castello Nuovo u Florencie, odkud konečně se dostal do Laurentiany (Am. 1) ve Florencii (Traube, *Vorlesungen I*, 183, č. 44).

Kromě již vzpomenutého skutečně uměleckého provedení některých rukopisů církevního obsahu, v kterých unciální písmo ještě v VI. až VII. století má úhledné, pravidelné, čisté a živé formy, písmo pozdějších století se vyznačuje nepravidelností zakulacení typických unciálních liter. Toto písmo celkově působí dojmem nedbale provedeného úpadkového písma, ve kterém se ztrácí také stejná výška písma. V těchto kodexech, proti předcházející době, množí se již také počet ligatur a zkratek, ve kterých namísto dosud užívané tečky nebo vodorovné čárky nad zkráceným slovem klade se háček, podobný ležatému **S** (například **NTI** = *Nostris*). Je nutné ještě konstatovat, že se v některých rukopisech této skupiny (hlavně v pozdějších stoletích) začíná již objevovat také interpunkce.

III. Rukopisy právního obsahu nejsou tak početné, jako kodexy skupiny předcházející. Písmo těchto rukopisů není také úhledné a pečlivě provedené, jako písmo církevních kodexů, od kterých se na první pohled liší tím, že litery mají poměrně malé dimenze. Kromě síly liter je velmi zřetelný také sklon k minuskule, který můžeme zjistit již v nejstarších rukopisech právního obsahu. Proti rukopisům předcházejících skupin rozšířil se také počet ligatur a hlavně zkratek. Ze zachovalých unciálních rukopisů právního obsahu zasluhují zmínky:

a) *Codex Veronensis Institutii Gaia*, známého římského právníka ze II. století po Kristu (reprodukcí viz například u Steffensa, *Paläographie*, tab. 18). Tento světoznámý codex rescriptus vznikl v V. století a v VIII. století byl přepsán taktéž unciálním písmem, který obsahuje listy svatého Hieronyma. V kapitulní knihovně ve Veroně (Cod. 13, XV) jej objevil Niebuhr v roce 1816. Literaturu k popisu a reprodukci podává Traube (*Vorlesungen I*, 250, č. 343-344) a Steffens na citovaném místě.

b) Také *Justinianovy Digesta* (Pandecta), jejichž vznik z paleografického hlediska možno položit do VI.-VII. století (reprodukcí viz například u Thompsona, *An Introduction*, 303, č. 97), patří k známým unciálním rukopisům právního obsahu. Nejstarší známou vlastní tohoto kodexu byla Piza, odkud přešel do držení Laurentiany ve Florencii (Traube, *Vorlesungen I*, 184 n., č. 46).

Ke společné charakteristice unciálních právních rukopisů patří, jak jsme to již viděli, sklon jednotlivých liter k minuskulním formám. Sklon k těmto tvarům je vidět především v tom, že některé litery (**D**, **M**, **S**) obsahují také minuskulní prvky, mezi kterými markantně vyniká ztráta horního břicha písmene **B**, čímž vzniká minuskulní tvar této litery. Kromě toho určité litery (**D**, **H**, **L**) do značné výšky překračují horní linku, kdežto jiné (**F**, **P**, **Q**, **R**) zase, především v Pandektách, hluboko sestupují pod dolní linku. Z početných ligatur nejčastější jsou z kapitál nám již známé *litterae cohntiguae*. Účel, kterému sloužily rukopisy právního obsahu, měl za následek také četné používání zkratek. Pro běžná slova právní řeči se užívalo především sigel. Jinak systém zkratek není pevný, což je jasné vidět ve skutečnosti, že jediná zkratka má význam několika slov (například **N** = *non, nec, nobis*) a naopak zase stejné slovo často se zkracuje několikerým způsobem (například: **L**, **Li**, **LC**, **LIC**, **LCT** = *licet*; viz k tomu: Bretholz, *Paläographie*, 56 n.). Všeobecnou zkratkou zkrácení je vodorovná čárka (**N** = *non*), ležícímu **S** podobná vlnovka (**LCT** = *licet*) a konečně apostrof, častý především v rukopise Gaia (**P**'*essori* = *Possessori*). V právních rukopisech se začíná také objevovat interpunkce.

Z našich výkladů je tedy zřejmé, že ligatury a zkratky ve starších unciálních rukopisech jsou poměrně řídké a jejich počet je omezený. Ale od V.-VI. století jejich počet vzrůstá, a to hlavně v rukopisech právního obsahu, ve kterých se i tak nedbalo tolik na umělecký vzhled písma. V unciálních rukopisech se objevuje již také interpunkce, jakož také zvětšování prvních liter jednotlivých stan, úseků nebo vět (občas provedené barvou), ze kterých se později vyvinuly umělecky hodnotné iniciály. Velký počet zachovaných unciálních rukopisů nám dobře umožňuje sledovat historický a grafický vývoj tohoto písma. Charakteristické prvky unciály, totiž zakulacení tahů některých liter, můžeme sice zjistit v kurzívním písmu starého Říma již okolo počátku křesťanského letopočtu, ale unciála sama vznikla snad na paleografickém poli ve II. století po Kristu. Následující III. a IV. století je dobou upevňování kaligrafických forem písma, které se vcelku udržely až do VII. století. Od této doby spontánní život unciály pomalu zaniká a VIII. století jejíž svědkem degenerace tohoto písma, které v životě knih v plném rozmachu přežilo celých pět století. Je nutné zde dodat, že v uměleckém formování unciálních liter popřední místo zaujímají produkty písařských škol irských a anglosaských, a že v této ostrovní říši vznikl unciála také do nepatrného počtu královských listin VII. a VIII. století. Jinak unciála po celou dobu svého života patřila mezi nejoblíbenější druhy knižního písma. Všechny uvedené vlastnosti a znaky unciálního písma obsahují však prvky, které ve svém dalším vývoji s přimýšlením kursívních prvků nutně vedly k vytvoření nového druhu latinského písma, kterým je polounciála.

Polounciála

Ještě za života knižní kapitály a unciály se začal vyvíjet nový druh knižního písma, jehož formy je zařadit k přechodným písmům, konkrétně totiž mezi unciálu a kurzívu. Tento nový druh latinského knižního písma v paleografii označujeme možná přiléhavým názvem polounciála (*semiuncialis scriptura*), který se v naší vědě ujal vedle jiných názvů již od časů Schoenemanna (*Versuch eines*

Systems d. Dipl. I, 529). Toto písmo se velmi podobá unciále, a je proto přirozené, že při pokusu o zařazení rukopisů mezi semiunciální kodexy narážíme na značné těžkosti. Přece však také polouunciála má několik charakteristických vlastností, kterými se liší od všech dosud nám známým druhům latinského písma.

Viděli jsme již, že ačkoliv do unciály pronikaly minuskulní prvky, předci jen toto písmo vcelku zachovalo svůj majuskulní charakter. Naproti tomu však v polouunciále již větší počet liter buď překračuje horní linku (**b, d, h, l**), nebo sestupuje pod linku dolní (**f, p, q**). Tyto litery prolomily tedy dvojlínkový systém majuskulních písem, ztratily svoje majuskulní tvary a získaly vyložené minuskulní formy, umístěné do čtyřlínkového psacího systému. Ale ani polouunciálu ještě nemůžeme pokládat za písmo čistě minuskulní, neboť některé litery také zde velmi dlouho a důsledně zachovávají majuskulní formy. Platí to především o litéře **N**, která až od VI. století má také minuskulní formu. Kromě toho majuskulní (unciální) tvar má také litera **E** (pouze výjimečně majuskulní je také **F, G, L, Q**), jejíž jazyk se vždy víc a víc posunuje k hornímu oblouku tak, že jej často uzavírá, čímž vzniká minuskulní tvar. Litera **S** má formu majuskulní i minuskulní, z které se vyvinulo takzvané dlouhé s. Kurzívní prvky v polouunciále se vcelku omezují na **ci, li** (*Millares, Paleografia, 38*), je pravda, že kromě otevřených forem některých liter (**a, b, d, p, q**), ve kterých je možné vidět kurzívní vliv. K charakteristickým literám polouunciálního písma patří ale **A, G, R**. Litera **A** má otevřenou kurzívní formu a působí dojem, že její tvar vznikl spojením buď dvou **c** nebo spojením litery **c** a **i**. Písmeno **G** obvykle vykazuje zvláštní kurzívní formu (pravda, občas má také tvar unciální), s kterou se střetáváme skoro pouze výlučně v polouunciále. Podobá se arabské trojce, jejíž horizontální tah je prodloužený nalevo (...), a napsalo se jediným tahem. Pozoruhodnou kurzívní formu (kromě unciální) má také litera **R**, ve které oblouk a chvostík (kauda) vytvářejí jedinou vlnovku, která často sestupuje až k dolní lince.

V počtu zkratk a způsobu zkracování slov polouunciála, proti časem předcházejícím, nevytvořila značnější pokrok. Zkratky jsou skoro stejné jako v kapitále a unciále. Ale pozoruhodné jsou velmi vyvinuté chvostíky (kaudy), břevna, jazyky a oblouky polouunciálních liter (**E, F, G, R, T**), které v tomto písmu vedou k častým ligaturám. Ale oddělování slov a interpunkce je podobná jako v unciálních rukopisech, a objevuje se až v pozdějších dobách. Přijde zde ještě dodat, že místo diftongu **ae** občas se objevuje také takzvané *e caudata* (...).

Je tedy vidět, že polouunciální písmo nemá vlastní abecedu. Při tvorbě svých liter zpočátku přebírá prvky kapitály, unciály a kurzívy (proto je smíšeným písmem - scriptura mixta), tedy těch druhů latinského písma, které žily v době vzniku polouunciály. Na otázku, kdy vzniklo toto písmo, odborníci shodně odpovídají v tom smysle, že se tak stalo někdy na rozhraní IV. a V. století po Kristu. Jako příčinu vzniku polouunciály se všeobecně uvádí snaha po vytvoření rychlejšího knižního písma. Ačkoliv toto z uvedených prvků smíšené písmo nevykazuje jednotný charakter, někteří odborníci se přiklánějí k názoru, že polouunciála vcelku spočívá vlastně na římské kurzívě (*Steffens, Paläographie VII*). Jiní (například *Paoli* - porov. k tomu *Schiaparelli, La scrittura, 167, pozn. 2*) ji zase považují za přechodné písmo, které se vyvinulo z unciály pod vlivem kurzívy. Naproti tomu však novější studijní výsledky v tom směru vedly některé paleografy k přesvědčení, že polouunciála vznikla z archivní semiunciály III. století (*Schiaparelli, La scrittura, 159 n.*), ze které se prý vyvinula také unciála. Tato archaická semiunciála kráčela prý svými vlastními vývojovými cestami a výsledkem tohoto vývoje bylo prý polouunciální písmo. Vznik semiunciály se občas klade do severoafrických římských provincií (*Bömer, Die Schrift, 123; Tentor, Latinsko i slavensko písmo, 26 n.*), odkud se prý okolo poloviny V. století dostala na italskou pevninu, kde se vyvinula v krásné, pravidelné a kaligraficky provedené knižní

písmo. A tak od V. do VIII. století semiuciála, především u křesťanských autorů, patří k oblíbeným druhům knižního písma, ačkoliv (podobně jako unciála) už od VII. století nese na sobě znaky úpadku.

Od V. století můžeme dobře sledovat vývoj tohoto smíšeného písma, neboť až do naší doby se nám zachoval větší počet kodexů (seznam 160 polouunciálních rukopisů podává *E. A. Lowe, A Handlist of Half-uncial Manuscripts*) buď z části, buď úplně zhotovených tímto písmem. Při určování písma těchto rukopisů může nám být směrodatný snad názor *E. A. Lowe* (*tamtéž, 35*), podle kterého za polouunciální můžeme považovat všechny ty rukopisy, ve kterých **b, d, m, r** nebo **b, g, m, s** a jiné kombinace liter nejsou unciální (porov. k tomu také: *E. Chatelain, Uncialis scriptura. Pars altera, Paris 1902; Millares, Paleografia, 38*). Pro studium polouunciály a sní spojených problémů velký význam mají datované rukopisy, mezi kterými vynikají:

a) *Fasti consulares*, jejíž zlomek se zachoval ve Veroně (VL-53). Vyhotovery byly unciálou, ale písmo z roku 487, jako také jejich pokračování z roku 494 je polouunciální (*Bretholz, Paläographie, 58; Lowe, A Hand-list, č. 149*).

b) *Hilarius z Pitiers*, který patří mezi nejznámější datované polouunciální rukopisy. Kodex je dnes uložený v Římě (Archivio di S. Pietro, D. 182) a naše reprodukce (viz obrázek č. 27) obsahuje poslední stranu Hilariovy knihy *In Constantium*. Jak je možné zjistit z poznámky korektora na této poslední straně, rukopis vznikl něco před lety 509-510 snad v Cagliari na Sardinii (*Steffens, Paläographie, tab. 20b; Lowe, A Hand-list, č. 99*).

c) *Hilarius z Potiers* (Hilarius Pictaviensis, jehož větší zlomek je dnes uložený ve Vídni (Hofbibl. Cod. lat. 2160), platí taktéž k známým polouunciálním rukopisům. Písmo tohoto papírového traktátu Hilaria vznik kodexu klade do poloviny VI. století (*Bömer, Die Schrift, 123 n.*).

Je pravda, že kromě těchto známějších kodexů ve vzpomenuém seznamu Loweho (který však není úplný) nacházíme také jiné polouunciální rukopisy právníckého, literárního a církevního obsahu. Za nejstarší doklad polouunciálního rukopisu vůbec uvádí se zlomek komentáře k *Institutium Gaia*, který v seminární knihovně v Autuně v roce 1898 objevil *E. Chatelain* (*Steffens, Paläographie VII*).

Polouunciála VII. a VIII. století je již přemělkovaná, což je nesporným znakem její dekadence. V dobách Karlovců však ještě nevymizela a se zvláštní oblibou v trochu pozměněné formě ji pěstovali ve známé písařské škole při klášteře Sv. Martina v Tours. Speciální studia o této slavné písařské škole (*L. Delisle, Mémoire sur l'école calligraphique de Tours*) nám ukázala, že pro její písmo je charakteristická grafická tvorba liter **a, g, m, n**. Litera **a** vcelku ztratila svoji otevřenou formu a vznikla spojením **c** a **i**. V této škole se změnila trochu také forma písmena **g**, které sice vcelku zachovává nám již známý a polouunciále vlastní tvar, ale vodorovná čárka, na levou stranu sklánějící se vertikálně tak, jakož také na ní připojený na levou stranu otevřený poloblouk představují tři úplně samostatné tahy. Pro literu **m** je charakteristické ohýbání poslední nožičky na levou stranu a **n** v písmu této školy vykazuje tvar, který se vždy blíží ku kapitální nebo unciální formě této litery. Je možné zde upozornit ještě na silný švih ramínka litery **r** a velký oblouk písmena **s**, tedy na vlastnosti, které u těchto liter vynikají především na konci řádků. Pro písmo této písařské školy v paleografii dnes již zdomácněl název *tourská polouunciála*, ikdyž snad pro její velkou podobnost s karolínskou minuskulou občas bylo pojmenované na karolínskou polouunciálu (*Friedrich, Paleografie, 91*). Kaligraficky nejhodnotnější díla tourské školy v IX. století vyšly z pera Alkuinového žáka Adalbalda (*Prou, Manuel, 167 n.*). Z tourské

písařské školy se zachovalo víc rukopisů až do naší doby a dobrou ukázkou této polounciály je známá *Alkuinova bible* (viz obrázek č. 28), která je dnes uložena v Curychu (Kantonsbibliothek, C 1). Tento opis bible na rozhraní VIII. a IX. století byl vyhotovený z rozkazu Alkuina, který zemřel v roce 804.

Polounciála velmi ovlivnila vývoj latinského písma v Irsku a v Anglii. Sloučením jejich vlivů s prvky domácího písma již v VI. století vyvinula se zde zvláštní semiunciála, se kterou se budeme zabírat při rozpravě o písmu britských ostrovů. V této souvislosti je však zajímavé upozornit na fakt, že opačně zase již na konci téhož VI. století na pevninské polounciále (hlavně ve Francii) je možné pozorovat vliv ostrovního písma, které se nejmarkantněji projevují v zahnutém zakončování dřívků středních liter (**b, d, h, l**). Jinak na evropské pevnině polounciála již v následujícím VII. století nese na sobě znaky úpadku, které při silném sklonu k minuskule, se množí zejména od VIII. století (až na její oživení v Tours). Od poloviny IX. století ze života knih polounciálu už vytlačuje nový druh knižního písma, totiž takzvaná karolínská minuskula.

Římská kurzíva

Je přirozené, že majuskulní písmo knih (jmenovalo se *littera libraria* nebo *littera libralis*), jehož litery byly pravidelné a samostatně psané, vyžadovalo mnoho času a bylo tedy málo vhodné na zhotovování písemností denního života, jejichž význam byl pouze dočasný. Snaha po rychlejším vyhotovení těchto písemností (kvitance, listy a podobně) ovlivňovala tvorbu majuskulních liter, ze kterých se ztrácí brzy stejná výška, jejich jednotlivé tahy jsou zběžněji vyhotoveny a písmenka mezi sebou hledají spojení (ligatury), čímž písmo ztrácí svůj kaligrafický charakter. Rozvoj těchto vlastností měl za následek vznik nového druhu latinského písma, které se nazývá římskou kurzívou (starý název *littera epistolaris* nebo *scriptura cursiva*). Ikdyž se v praxi s tímto písmem setkává paleograf pouze výjimečně, předci je mu třeba věnovat značnou pozornost. Neboť zůstává nepopíratelným faktem, že římská kurzíva, ikdyž pod vlivem jiných druhů písma (například unciály), umožnila vznik nejen takzvaných národních písem, ale v konečném svém vývojovém stádiu také vznik písma našeho denního života. Proto můžeme pouze souhlasit s Wattenbachovým názorem (*Anleitung*, 18), podle kterého sledováním a poznáváním vývojových cest římské kurzívy získáme jisté a základní poznatky pro pochopení vzniku národních písem. Mohli bychom k tomu ještě dodat, že pochopením těchto vývojových cest ozřejmí se nám také vznik malé abecedy běžného písma naší současnosti.

Ve vývoji římské kurzívy je možné pozorovat dvě od sebe závislé periody a každá z nich odpovídá zvláštní typ tohoto písma. V první z nich, přibližně ohraničené počátky křesťanského letopočtu (lépe snad rozraním II. a I. století před Kristem) a III. stoletím po Kristu, v římské kurzívě převládají majuskulní prvky liter, a proto ji paleografové pojmenovali *majuskulní* nebo přesněji *starší římskou kurzívou*. Tímto písmem jsou vyhotoveny nám už známé voskové tabulky pompejské a dácké, dále nápisy na stěnách pompejských domů a střetáváme se s ním také na nejstarších latinských papýrech. Tato kurzíva již ve III. a IV. století po Kristu změnila majuskulní charakter a ve svém vývoji vstupuje tak do druhé periody, kterou je možné ohraničit přibližně IV. a XII. stoletím. V tomto čase v římské kurzívě převládají zase prvky minuskulní. Proto kurzíva těchto století občas jmenují *minuskulní kurzívou*, ale na rozdíl od předcházející obyčejně se označuje názvem *mladší římská kurzíva*. Sem mimojiné patří písmo známých papýrů z Ravenny a z Egypta, jakož také písmo ostrak z Kartága. Pozoruhodným druhem tohoto písma je *kurzíva císařských reskriptů* a zvláštní je také knižní typ mladší římské kurzívy, který se jmenuje *polokurzívou* (semicursiva).

1. Starší římská kurzíva.

Písmo v celku zachovává svůj majuskulní charakter, a proto jej někteří odborníci, jak jsme to už vzpomeli, jmenují také majuskulní kurzívou. Ale název pro tuto římskou kurzívou, která se užívala od rozhraní II. a I. století před Kristem až do IV. století po Kristu, dodnes není ustálený. Někteří paleografové ji jednoduše označují *římskou kurzívou*, je pravda, že pod tento pojem zahrnují starší i mladší římskou kurzívou. Jiní odborníci pro tento druh římské kurzívy užívají názvy: *stará kurzíva*, *stará římská kurzíva*, *kapitální kurzíva*, *majuskulní kurzíva*, dokonce ji také označují názvem *starší římská* nebo *kapitální kurzíva* (viz Schiaparelli, *La scrittura*, 114). Nejstarší přímé doklady tohoto písma pocházejí z pompejské oblasti a dokazují, že Římané poznali kurzivní písmo přinejmenším již na rozhraní II. a I. století před Kristem. Ale již například grafické provedení pompejských nástěnných nápisů představuje nám dva různé vývojové stupně starší římské kurzívy, ze kterých první také při pozměněných tvarech v celku zachovává charakter liter kapitálních (viz obrázek č. 4). Naproti tomu druhý vývojový stupeň této kurzívy představuje nám už písmo se silně vyvinutým kurzivním charakterem (viz například : Diehl, *Inscriptiones XV*). Zřejmě tato skutečnost, a také již vzpomenuť nejednotnost v pojmenování starší římské kurzívy vedly například Schiaparelliho (*La scrittura*, 111 n.) k pokusu o přesné rozlišení typů našeho písma, které by zodpovídalo formám v této kurzívě užívaných liter. Studium těchto forem přišel potom k přesvědčení, že starší římskou kurzívou je nutné rozdělit na dva typy, totiž na kapitální a majuskulní kurzívou.

a) **Kapitální kurzíva** je typ starší římské kurzívy, který by jsme mohli považovat za zhoršenou nebo zjednodušenou kapitálu. Všechny její litery také při celkové změně charakteru předci jen zachovávají svůj kapitální typ. Tato kurzíva na papýru (pod vlivem změny látky na psaní, jakož také výměnou písařského náčiní) pozměnila sice svůj celkový vzhled, ale grafická tvorba liter také zde je složena z těch jistých tahů, z kterými jsme se blíže seznámili při kapitálním písmu. Za doklad tohoto písma na papýru může posloužit matrika římských vojáků z roku 143 (Wessely, *Studien XIV*, tab. VIIIc). Přechodem od kapitály ke kapitální kurzívě je *kapitální polokurzíva* papýrového zlomku, známého pod jménem *Carmen de bello Actiaco* (viz obrázek č. 29).

b) **Majuskulní kurzíva** je druhým typem starší římské kurzívy, ale proti předcházející můžeme ji považovat za smíšené písmo, jehož litery nesou na sobě charakteristické znaky různých druhů latinského písma. Tak kromě kapitálních a unciálních forem liter střetáváme se zde také s písmeny se silným sklonem k minuskulním tvarům. Je proto přirozené, že také výška liter tohoto písma není vždy stejná a především na papýrech pod vlivem šikmých tahů písmena přibírají na šířce. S majuskulní kurzívou se střetáváme nejen na nástěnných nápisích pompejských (*graffiti* - viz obrázek č. 4), ale také na římských cihlách (viz obrázek č. 30), amforách (viz obrázek č. 31) a zvlášť výřečným dokladem tohoto majuskulního písma je majuskulní kurzíva pompejských a semihradských voskových tabulek (viz obrázek č. 32, 33).

Písmo sedmihradských (dáckých) voskových tabulek z II. století (viz obrázek č. 32) velmi se podobá písmu tabulek pompejských (z I. století viz obrázek č. 33) a obě se neliší velmi od majuskulní kurzívy pompejských nástěnných nápisů (*graffiti*). Je třeba však konstatovat, že v sedmihradských voskových tabulkách celkový charakter písma je kurzivnější než v tabulkách pompejských. Důkazem toho je skutečnost, že se zde častěji střetáváme s ligaturami než ve starším písmu pompejských tabulek. Nejčastější jsou z kapitály nám již známé *litterae contiguae*, ve kterých konečný tah jedné litery je zároveň prvním tahem litery následující. Poměrně řídké jsou zkratky, omezující se skoro výlučně na obvyklé formule a jména. Není možné však mlčením obejít ani skutečnost, že v abecedě této

majuskulní kurzívy některá písmena mají zvláštní tvary, ze kterých na sebe upozorňují hlavně formy liter **B, E, F, M, N, P a R**. První z nich v tomto písmu má pouze dolní oblouk (bříško), a to obvyčejně na levé straně dřívku (sklon k minuskule), takže se podobá litéře **d** (**B** = ... = ...). Kromě kapitální a unciální formy litera **E** se nejčastěji skládá ze dvou svislých rovnoběžných čárek, které se občas mírně prohýbají. Podobná je také grafická tvorba liter **M** a **N**, které kromě svých majuskulních forem velmi často mívají zvláštní tvar, skládající se ze čtyř a tří šikmých rovnoběžných čárek (**E** = || = ...; **M** = ||||; **N** = \\). I litera **F** kromě majuskulní formy často mívá z kapitály nám již známý tvar, skládající se ze svislé čáry, při vrcholu (hlavě) které se nachází druhá krátká čára (**F** = ...). Oblouk litery **P** neustále se zmenšuje a často se nahrazuje krátkou, někdy prohnutou čárkou (**P** = ... = ...). Bříško litery **R** se ztrácí a společně s dolním tahem se přetváří na vlnovku (**R** = ... = ...), což je dokladem přechodné formy mezi majuskulou a minuskulou.

Majuskulní kurzíva, nanesená inkoustem na papyrus, na rozdíl od ryté kurzívy voskových tabulek dostala úplně jiný vzhled, který podmínila nejen záměna vosku za papyrus, ale také záměna rydla (stilus) za třtinové pero (calamus). Při psaní pomocí třtinového per papyrus kladl značný odpor hlavně při grafické tvorbě svislých tahů. Proto písaři se vyhýbají těmto nepřijemným tahům a svislé čáry zaměňují tedy tahy šikmými. Kromě toho jejich písmo projevuje tendenci k zaokrouhlování liter. Je pravda, že při nasazení nebo odtrhnutí třtinového pera od látky na psaní vznikají malé výběžkové čárky, které jsou zřetelné především na patě a hlavě dřívku. Výška liter není stejná a počet ligatur je podobný, jako v písmu voskových tabulek. Je pouze samozřejmé, že grafické provedení tohoto písmo na papyru není vždy stejné a často je závislé také od individuality písařovy. A tak v něm jednou převládají kurzívní prvky s početnějšími ligaturami, jindy jsou zase početnější prvky majuskulní s tendencí psát litery samostatně. Dobrým příkladem těchto vlastností majuskulní kurzívy na papyru je písmo kupněprodejní smlouvy sedmiletého otoka *Abbanovi* z roku 166 (viz obrázek č. 34). Některé litery tohoto papyru kromě kapitálních forem mají také tvary unciální (například **D, E**), jiné se zase blíží minuskulním tvarům liter na voskových tabulkách (například **b, r**). Ligatury v písmu tohoto papyru jsou dost časté a zkratky zase poměrně zřídka, jako v písmu voskových tabulek. Za příklad majuskulní kurzívy, ve které převládají samostatně psané majuskulní písmena a menší počet ligatur, může nám posloužit list *Aurelia Archelaa* z II. století, ve kterém svého přítele *Theona* doporučuje pozornosti *Julia Domitia* (viz obrázek č. 35). V písmu tohoto listu kromě šikmých samostatně psaných liter zvláštní pozornost zasluhuje skutečnost, že litera **E** (kromě unciální formy) vykazuje zvláštní tvar, napsaný jediným tahem (**E** = ...). Kromě toho upozorňují na sebe také tečky mezi jednotlivými slovy, které jsou nejen značkou zkrácení slova, ale slouží také na oddělení slov a na označení pauzy při čtení listu. Kurzívní charakter některých liter (například **b, h, r**) je také zde velmi příznačný a uplatňuje se především v ligaturách (například **es, er**).

Vcelku je tedy možné konstatovat, že starší římská kurzíva zpočátku je vlastně méně pečlivěji psanou a zjednodušenou kapitálou. Proto v ní nenacházíme větší počet ligatur a proto také počet zkratek je omezený. Ale výška liter není stejná, ačkoliv se tu vcelku zachovává jejich majuskulní charakter. Záměna epigrafických látek na psaní za papyrus, jakož i také záměna stilu za třtinové pero ovlivnily však vývoj tohoto písmo tak, že v něm můžeme pozorovat silnější sklony k minuskulním tvarům liter. Ve II. a III. století vždy zřetelněji vystupuje tendence k ligaturám a přítomnost minuskulních forem především ve IV. století je již tak bohatá, že starší římská kurzíva snad v tomto čase dozrává již v nový druh kurzívního písmo, který jmenujeme mladší římskou kurzívou.

2. Mladší římská kurzíva.

Tento druh latinského písmo vznikl přirozeným vývojem ze starší římské kurzívy, ve které především od III. století se častěji uplatňují minuskulní formy liter a ligatur. Vcelku můžeme konstatovat, že vývoj k minuskulním formám v kurzívním písmu starého Říma snad už ve IV. století dospěl tak daleko, že je to možno hovořit o novém druhu římské kurzívy. Názory odborníků se však rozcházejí v otázce, jaké druhy písmo uplatnily svůj vliv při přetváření se starší římské kurzívy na kurzívu mladší. Jedni poukazují na to, že přirozený vývoj starší římské kurzívy (který, jak jsme to již vzpomenuli, vedl ke vzniku mladší římské kurzívy) byl ovlivněn nejen unciálou a polounciálou, ale skutečně se také pod silným vlivem řecké kurzívy (*Bähmer, Die Schrift*, 125). Jiní zase sice připouštějí ovlivnění tohoto vývoje majuskulním písmem knižním (především unciálou) ale rozhodně zamítají vliv řecké kurzívy (*Schiaparelli, La scrittura*, 123 n.) a v podobnosti řecké a latinské kurzívy ve IV. století nevidí závislost latinského písmo na řeckém písmu.

Mladší římská kurzíva se charakterizuje tím, že celkový ductus je plynulý a rychlý a že jednotlivá písmena vykazují silnější zaokrouhlené tahy. Kromě toho skoro důsledně se zachovává rozdíl mezi krátkými a středními literami. A tk mladší římská kurzíva poprvé v dějinách latinského písmo má vyvinutou minuskulní abecedu, umístěnou do čtyřlínkového psacího systému. Pro tyto svoje vlastnosti se mladší římská kurzíva občas nazývá také *minuskulní kurzívou*. Velmi početné ligatury natolik ovlivňují tvary jednotlivých liter, že jedna a ta jistá litera má několik forem, závislých od způsobu spojení s literou předcházející nebo následující. Grafická tvorba ligatur v mladší římské kurzívě je rozmanitá a jejich velký počet vedl k zanedbávání zkratek, které z tohoto písmo skoro úplně vymizely. Setkáváme se s nimi pouze pro často se opakující slova. Již vzpomenuť rychlost psaní je nejlépe vidět v jeho naklání na pravou stranu. V této ležící podobě kurzíva dosahuje totiž maximální rychlost, neboť na levou stranu nakloněná a tedy zvrácená (reverzívní) písmo, jakož i také písmo stojící (kolmé), je pomalé.

Mezi nejstarší datované doklady tohoto písmo patří také *ostraka* z roku 373, které byly objeveny v Kartágu (viz obrázek č. 36). Do IV. století můžeme počítat také známý latinský list na papyru (viz obrázek č. 37), jehož originál je dnes uložen ve Štrasburku (Pap.lat Argent. 1). List je egyptské proveniencie a byť není datovaný, z určitých důvodů se usuzuje, že vznikl pravděpodobně před rokem 362. Písmo tohoto papyru má již vyvinuté formy, vlastní mladší římské kurzívě. Do poloviny V. až do VI. století se hlásí papyrové listiny z Neapole a z Arezza, ale mezi nejznámější patří papyrové listiny z Ravenny (viz obrázek č. 38). V písmu těchto listin, na rozdíl od papyru IV. století, je ještě důsledněji provedený rozdíl mezi krátkými a středními písmeny. Velmi průzračná je tu také snaha po vytváření liter jediným tahem, a to bez odtrhnutí písařského náčiní od látky na psaní. Tím si vysvětlujeme také skutečnost, že například délky (dřívky) středních liter v tomto písmu jsou zdvojené a vytvářejí klíčky. Velký počet ligatur a především jejich grafická tvorba měla za následek, že některá písmena (**c, e, i, r** - řídčeji také **x, y, z**) také ve čtyřlínkovém psacím systému těchto listin ztratily svoji pevnou polohu. Jinak ostatní písmena, v souhlase s minuskulní abecedou mladší římské kurzívy, je možné zařadit mezi písmena krátká (**a, m, n, o, t, u**), střední (**b, d, h, l, - g, p, q**) a dlouhá (**f, s**).

Mladší římské kurzívě děkují za svůj vznik nejen polounciála a takzvané národní písmo, ale také karolinská minuskula a poslední fázi jejího vývoje je také malá abeceda naší současnosti. Proto význam tohoto písmo pro vývoj latinské abecedy je velký. Kvůli lehčímu pochopení těchto víc jak tisíc roků starých vývojových cest našeho písmo musíme se podrobněji zaobírat grafickou tvorbou jednotlivých liter mladší římské kurzívy.

Písmeno **a** je otevřené a od literu **u** se liší tím, že dlouhá zaokrouhlená nožička se spojuje s následující literou, na což druhá ostrá nožička litery **u** není způsobilá. Jako malý přívěsek jiných liter často bývá nad čarou a její otevřená forma ovlivnila grafickou tvorbu této litery v národních písmech.

Bříško litery **b**, jako ve starší římské kurzívě, je (ve IV. a V. století) občas na levé straně dřívku, ale obvykle je na straně pravé. Dřík, jako při ostatních středních písmenech s horní délkou (**d, h, l**), se skládá ze dvou tahů, které často vytvářejí kličku. Tvar litery je tedy minuskulní.

Velikost písmene **c** je závislá od ligatury. Může být nízké, ale obvykle je vysoké a skládá se ze dvou poloobloučků. Tento tvar ovlivnil grafickou tvorbu litery v takzvaných národních písmech.

Často zdvojený dřík litery **d** sestupuje pod základní linku a při ligatuře s předcházejícím písmenem má otevřené bříško.

Ligatury nejvíc ovlivňují tvar písmene **e**. Vedle různých kurzívních forem, ve kterých se horní oblouk uzavírá, v tomto písmu se střetáváme také s majuskulním (unciálním) tvarem této litery.

Šikmý dřík litery **f** často sestupuje hluboko pod základní linku, nahoře je víc nebo méně zaokrouhlený a vytváří také kličku. Tím vzniká tvar, velmi podobný naší kurzívní formě. Vždy se spojuje s následující literou.

Písmeno **g** má sice majuskulní formu, ale oblouk zde zakrněl a přetvořil se v půloblouk, od kterého je často oddělená velmi vyvinutá kauda. Tato forma ovlivňuje vznik polounciálního tvaru naší litery, který se podobá arabské pětce s horizontálním tahem, nalevo prodlouženým.

Tvar litery **h** se podobá její unciální formě.

Přítomnost písmene **l** je vidět nejen v silném prodloužení jednotlivých tahů předcházejících liter, ale také v jejich sestupování pod základní linku. Je pravda, že kromě toho tato litera má také nad vrchní linkou vyvýšený tvar a bývá také samostatně napsaná ve středním psacím prostoru (je tedy krátká).

Litera **l** mívá majuskulní formu a její minuskulní tvar má zaokrouhlenou patu.

Písmena **m** a **n** mají vyvinutý minuskulní tvar, ale poslední z nich mívá také majuskulní formu.

Litera **o** obvykle v ligatuře je malá a vzniká jediným tahem, kterého konce jsou zkřížené. Mívá také zahrocený tvar, který vzniká dvěma tahy. Když je napsaná samostatně, obvykle má vekou formu.

Bříško litery **p** je jednou samostatně a otevřené, jindy zase zavřené a spolu s dřívkem je vytvořené jediným tahem. Obě formy ovlivnily tvary této litery v národních písmech.

Bříško písmene **q** je otevřené a kauda je obvykle velmi dlouhá.

Velmi se na sebe podobají písmena **r** a **s**. Obě jsou buď krátké nebo **r** překračuje základní linku a **s** linku základní i vrchní. Mívají také zahrocené formy, které se uplatnily především v národních písmech.

Pata (dřívku) litery **t** je zaokrouhlená napravo a ligatury podmiňují nejrozličnější tvary příčného břevna, které se v podobě oblouku často hluboko sklání až k základní lince. Tento tvar ovlivnil formu naší litery v národních písmech.

První nožička litery **u** je zaokrouhlená, druhá zase vždy ostrá a na rozdíl od otevřeného **a** nikdy se nespojuje s následujícím písmenem. Často má podobu malého háčku nad řádkem a občas napodobuje malé zahrocené kapitální **v**

Písmena **x, y, z** mají běžné tvary a první dvě občas sestupují pod základní linku.

Z popisu liter mladší římské kurzívy tedy vyplývá, že některé písmena mají sice majuskulní formy, ale jejich většina má úplně nové tvary (především **a, b, d, e, g, h, m, n, p, q, r** a **s**). Mnohé z nich (například **a, c, p, r, s, t**) ovlivnily grafickou tvorbu liter v takzvaných národních písmech a jiné zase (především charakteristické **g**) ovlivnily polounciální písmo. Je tedy zřejmé, že mladší římská kurzíva velmi se zasloužila o další rozvoj latinského písma.

3. Polokurzíva (semicursiva)

Již vzpomenuté vlastnosti mladší římské kurzívy měly za následek, že ve velké většině případů tohoto písma se užívalo na psaní listin. Ale větší počet literárních textů (například milánský rukopis Josefa Flávia a pařížský *Avitus* - porov. *Steffens, Paläographie*, tab. 23 a 24), vyhotovených tímto písmem, nám dokazuje, že mladší římské kurzívy se používalo také na poli knižním. Je pravda, že jako knižní písmo mladší římská kurzíva trochu pozměnila svůj celkový charakter a někteří odborníci pro toto písmo se pokoušejí zavést název *polokurzíva* (porov.: *Schiaparelli, La scrittura latina*, 128 n.). Pro některé litery (**g, l, n**) v knihách se používá majuskulních tvarů čistěji než v písmu listin. Kromě toho písmena jsou zde nejen k sobě sražená, ale jsou také hrubší a dřívky některých liter (**b, d, h, l**) jsou zahnuté. Celkový duktus tohoto knižního písma je pokojnější, což je vidět především ve zkracování horní a dolní délky středních liter. Nakonec je třeba ještě konstatovat, že z této knižní formy mladší římské kurzívy se vyvinuly *stará italská knižní písma* (takzvané knižní písmo *langobardské*), dále knižní písmo *merovinské* a *vizigotské* (*Steffens, Paläographie* VII). Třeba ještě dodat, že také v polokurzívě nacházíme velký počet ligatur a zkratky se omezují skoro výlučně na často užívané slova.

4. Císařská kurzíva.

Je to zvláštní typ mladší římské kurzívy (ale například *Friedrich, Paleografie*, 77 n. - ji klade do souvislosti se starší římskou kurzívou), kterou císařská kancelář římská vyhotovovala svoje písemnosti (viz obrázek č. 39). Pro toto uměle vytvořené písmo císařských listin je zvlášť charakteristická velká délka většiny liter, mezi kterými na sebe upozorňují speciálně formy liter **e, m** a **n**. Písmeno **e** se skládá ze smyčky a převládá názor, že tento tvar vznikl z té formy naší litery, se kterou jsme se setkali na pompejských nástěnných nápisech a voskových tabulkách. Je pravda, že nám již známé dvě svislé rovnoběžné čárky v tomto případě musely se napsat jediným tahem. Speciálně tvary **m** a **n** podle

některých odborníků vznikly prý pod vlivem řecké kurzívy (Jaffé a po něm například Steffens, *Paläographie*, tab. 16). Je však pravděpodobnější, že tyto formy představují nám zjednodušené kapitální tvary (Thompson, *Handbook*, 213). Jinak také pro toto písmo je charakteristické vymizení zkratk a velký počet ligatur, ve kterých písmena **a**, **o**, **u** obvykle stojí při vrcholu jiných liter a jsou malé. Toto tenké a jemné písmo velkých rozměrů se nám zachovalo na několika zlomcích císařských reskriptů z V. století. Schiaperelli (*La scrittura*, 170 n.) jmenuje jej římským kancelářským písmem (*scriptura cancellaresca*) a poukazuje na to, že tato umělá manýra písma římské císařské kanceláře uplatnila svůj vliv také na písmo středověkých kancelářů.

Národní písma

Zakladatel vědecké paleografie Jean Mabillon při třídění latinského písma v rozpravě o takzvaných národních písmech se dopustil chyby konstatováním, že je vynašly národy, které se usadily na troskách římské říše. Celý problém národních písem na správnou cestu uvedl vynikající italský paleograf Scipione Maffei. Tomuto učenci vděčíme za správné konstatování, podle kterého v pravém slova smyslu nemůžeme mluvit o nacionálních písmech proto, neboť původ všech je možné odvodit z písma římského. Od této doby se v paleografii všeobecně uznává skutečnost, že kočovné germánské národy, které se usadily na troskách římské říše, nevynalezly nové druhy písma, ale do služeb svého chudobného literárního a denního života postavily latinské písmo, které našly na územích bývalého římského impéria. A tak pod pojem národních písem zahrnujeme dnes různé druhy latinského písma, které se od VII. století vcelku až do století XII. užívaly v Itálii, ve Francii, ve Španělsku, Irsku a Anglii. Podle národů, které se po pádu římské říše usadily v těchto zemích (kromě Irska a Anglie), jejich písmo bylo pojmenováno na *langobardské*, *merovinské*, *vizigotské* a *irsko-anglosaské*. Původ všech je však možno odvodit z mladší římské kurzívy a jedině písmo irsko-anglosaské koření v polounciále. Musíme ještě konstatovat, že mladší římská kurzíva starých Lambertů, Franků a Vizigotů (podobně jako polounciála u Anglosasů a keltských Irů) se nevyvíjela přirozenou cestou, ale pod vlivem lokálního prostředí vznikají zde zvláštní tvary a úchyly, kterými se tato písma navzájem rozlišují. Je tedy vidět, že pojmenování těchto druhů latinského písma na písmo langobardské, merovinské, vizigotské a irsko-anglosaské existují nanejvýš snad ve smyslu geografickém (Paoli, *Grundriss*, 10 n.), neboť z paleografického hlediska jde tu zřejmě pouze o další vývoj mladší římské kurzívy a polounciály, které pod vlivem různého prostředí se přetvořily na takzvaná národní písma. Z mladší římské kurzívy v Itálii se vyvinula *stará italská kurzíva* (často má též název *písmo langobardské*), dále *kuriála*, *staré italské knižní písmo* a *montecassinsko-beneventanské knižní písmo* (jmenují ho také *langobardsko-beneventanským písmem*). Všechny zahrnujeme pod pojem *stará italská písma*. V mladší římské kurzívě koření dále ve Francii užívané *písmo merovinské* a kromě toho také ve Španělsku vyvinuté se manuskulní písmo, které zahrnujeme pod pojem *písmo vizigotské*. Naproti tomu na britských ostrovech žijící písmo *irsko-anglosaské* vzniklo z polounciály.

Považujeme za potřebné ještě dodat, jak z uvedených již důvodů vyplývá, že všechny takzvané národní písma (kromě písma irského a anglosaského) jsou vlastně pouze dalším vývojem mladší římské kurzívy v Itálii, ve Francii a ve Španělsku. Z historických a paleografických důvodů musíme tedy hovořit pouze o dalším vývoji této kurzívy ve vzpomínutých zemích a ze stejných příčin pojmy písmo langobardské, merovinské a vizigotské v paleografii můžeme považovat za nežádoucí. Jestliže však většina odborníků ještě také dnes tradičně zachovává starou nomenklaturu, po patřičné úpravě se přidružujeme jej vcelku také v naší práci. K tomuto důvodu přistupuje také skutečnost, že uvedená jména takzvaných národních písem v naší vědě jsou již natolik vžitá, že (majíc na paměti poslední publikace) nepovažujeme za účelné v této věci měnit dosavadní paleografický úzus.

1. Stará italská písma.

Z paleografického hlediska největší těžkosti působí odborné rozřídění těch druhů latinského písma, které z mladší římské kurzívy se zrodily na italské pevnině. V Itálii mladší římská kurzíva nevymizela totiž ani po pádu římské říše a pod vlivem lokálních prostředí se přetvořila na větší počet typů, které (jak jsme to již viděli podle Steffensa, *Paläographie* VIII n.) vcelku můžeme rozdělit takto:

a) Stará italská kurzíva (nebo také písmo langobardské);

b) kuriála;

c) staré italské knižní písmo;

d) mentecassinsko-beneventanské knižní písmo (nebo také langobardsko-beneventanské písmo).

a) **Stará italská kurzíva** (písmo langobardské) je vlastně bezprostředním pokračováním mladší římské kurzívy, od které se vcelku liší jedině snad tím, že není tak pravidelná a její písmena jsou obvykle menší. Jinak také toto písmo se vyznačuje nejen množstvím ligatur, ale také ne velkým počtem zkratk a plynulost jeho tahů neutrpěla ani zvětšováním horní a dolní délky středních liter (hlavně: **b**, **d**, **h**, **l**, **p**, **q**). V ostatním je grafická tvorba liter v obou písmech téměř stejná.

Znalost této kurzívy byla rozšířena po celé Itálii, ale nejčastěji se s ní střetáváme na územích, která po pádu římské říše obsadili Langobardi. Proto někteří paleografové již od časů Mabillona starou italskou kurzívu jmenují také *písmem langobardským*. Nejstarší doklady tohoto písma pocházejí až z VIII. století a mezi nejznámější patří současný opis diplomu langobardského krále Aistulfa z roku 755 (viz obrázek č. 40). Písmo této listiny můžeme však považovat za zdivočelou mladší římskou kurzívu (Böömer, *Die Schrift*, 133), a ne za doklad písma langobardské královské kanceláře, z které se nám nezachoval ani jediný originál.

V severoitalských langobardských knížectvích stará italská kurzíva již od X. století stojí pod vlivem karolinské minuskuly, která je konečně ve XII. století z listinného pole úplně vytlačila. Ale v Beneventě, Capui, Salerně a jiných jihoitalských langobardských provinciích prožívala tato kurzíva klidnější vývoj. Zde se velké oblibě těšila především v listinách notářů (zachoval se nám větší počet originálů), a proto jí někteří odborníci jmenují také *kurzívou jihoitalských notářských listin*. Ačkoliv již od XI. století také do písma jihoitalských notářů vnikají prvky karolinské minuskuly, předci jen v notářských aktech stará italská kurzíva se udržela velmi dlouho. Přebíráním nepěkných tvarů stávala se však téměř nečitelnou. Proto císař Fridrich II. v roce 1220 a 1231 zakázal zhotovovat veřejné listiny tímto písmem, ale jihoitalští notáři naproti tomu až do počátku XIV. století občas psali své písemnosti starou italskou kurzívou.

b) **Kuriála** je písmo papežských listin, které se v papežské kanceláři používalo vcelku od VIII. století až do počátku století XII. Kuriálou píšou však také římské notáři a je nesporné, že také toto písmo vzniklo z mladší římské kurzívy. Dodnes však není dostatečně objasněná otázka, jak, kde a kdy vznikla kuriála. Tuto skutečnost můžeme snad vysvětlit hlavně tím, že nejstarší z papežské kanceláře známé

doklady tohoto písma (list Hadriána I. z roku 788 a privilegium Paschala I. z roku 819) nám představují již úplně vyvinuté a ustálené tvary kuriály. Ve starších dobách se poukazyvalo na to, že kuriála je totožná s písmem římských notářů a že se tedy z mladší římské kurzívy vyvinula ze stejných předpokladů jako písmo veřejných notářů římských (Hartmann, *Ecclesiae S. Mariae in Via Lata tabularium*). Jiní vznik kuriály kladou do souvislosti s vlivem byzantským (A. Monaci) a později byl zase vyslovený názor, podle kterého kuriála (jaké také s ní příbuzné písmo revenských papírů) vznikla v papežské kanceláři, a to pod vlivem byzantských císařských listin (Brandi, *Der byzant. Kaiserbrief*). O rozřešení našeho problému se nejnoveji pokusil L. Schiaparelli (*Note paleografiche, Intorno all' origine della scrittura curiale romana*). Důkladným rozбором písma diplomu revenského arcibiskupa Maura (je z poloviny VII. století a zachoval se pouze ve zlomku - Marini *I papiri diplomatici*, č. 132) Schiaparelli dochází k názoru, že "ravennská kuriála" tohoto diplomu je sesterským písmem kuriály římské, která se nám zachovala na zlomku listu papeže Hadriána I. z roku 788. Vznik této "revenské kuriály" (na které prý můžeme pozorovat částečně také řecký vliv) vysvětluje tím, že se vyvinula pod vlivem římské kuriály. Dále při podrobném rozboru a důkladném porovnání písma diplomu Maurova a listu Hadriánova vyzdvihuje skutečnost, že obě tyto písemnosti jsou vyhotoveny písmem, které se užívalo současně v Římě a v Ravenně. V důsledku toto písmo Maurova diplomu považuje za doklad papežské kuriály z poloviny VII. století, ve které litera **q** má již svůj typický kuriální tvar, avšak **e** má ještě tvar unciální a písmena **a**, **t** v tomto čase měly ještě tvary polounciální. V dalším svém vývojovém stádiu, kterého nejstarším dokladem je již vzpomenutý list papeže Hadriána I. z roku 788, písmo papežských listin má již všechny charakteristické litery kuriály (**a**, **e**, **t**, **q**), které se v papežské kanceláři ztrácejí až na rozhraní XI. a XII. století.

Je tedy vidět, že ještě dnes nedořešený problém způsobu vzniku kuriály Schiaparelli vysvětluje tím, že toto písmo z mladší římské kurzívy se vyvíjelo zpočátku pod byzantským vlivem, který byl však zatlačený vlivem současných knižních písem, totiž unciály a polounciály. Za nepravděpodobnější místo vzniku našeho písma považuje papežskou kancelář, ve který prý kuriála vznikla nejspíše na začátku VII. století.

Ve vývoji kuriály můžeme pozorovat dvě periody, kterým odpovídají dva různé typy tohoto písma. V první periodě, ohraničené VII. a X. stoletím, papežská kancelář vyhotovovala své písemnosti *starší kuriálou*. V druhé periodě, ohraničené XI. stoletím a vymizením kuriály z papežské kanceláře v první čtvrtině XII. století, starší kuriála se zde změnila na *kuriálu mladší*.

Starší kuriála je kaligraficky provedené kurzívní písmo, jehož krátké litery se vyznačují velikostí, kulatostí a šířkou. Zesílněné horní (i dolní) délky středních liter (**b**, **d**, **h**, **l**, **p**, **q**) jsou poměrně velmi vysoké, což mělo za následek velké mezery mezi jednotlivými řádky. Za příklad tohoto slavnostního písma nám poslouží ukázka z privilegiální listiny papeže Jana VIII. z roku 876 (viz obrázek č. 41).

Mezi charakteristickými literami kuriály (kromě **g**, **r**, **s**) se uvádějí hlavně písmena **a**, **e**, **q** a **t**. Litera **a** = ... podobá se řecké omeze. Písmeno je tedy otevřené, široké a vždy leží ve středním pracovním prostoru. Písmeno **e** se velmi podobá litéře **o**. Kroužek se vytváří jediným tahem, jehož konce jsou nahoře zkříženy. Počáteční konec tahu je svislý. Na tento kroužek se občas připojuje malá klička a vzniká tím tvar, který se podobá arabské osmičce. Speciální forma litery **q** = ..., skládající se obyčejně ze dvou tahů, pravděpodobně vznikla z majuskulního tvaru. Grafický tvar písmene **t** je ten jistý, jako při litéře **e**. Také toto písmeno se podobá litéře **o**. Jediný rozdíl mezi písmeny **t** a **e** můžeme zjistit v tom, že na horní části kroužku zkřížené oba konce tahu litery **t** prodlužují se horizontálně.

Ačkoliv je kuriála kurzívním písmem již vzpomenuté charakteristické tvary liter zachovávala důsledně. Ale některá jiná písmena, především v kuriále ne právě početných ligatur, často mění své tvary. Kromě toho již od konce IX. století celkový duktus kuriály se stává volnějším a v následujícím X. století do té doby tradičně zachovávaná šifka liter se pomalu ztrácí. V této době je zřejmější již také zkracování délky středních liter. Tato naoko nepatrná modifikace písma předci jen měla za následek změnu celkového charakteru starší kuriály, která pod vlivem karolínské minuskuly a záměnou látky na psaní (pergamen místo staršího papíru) přetvořila se v jiný typ našeho písma.

Mladší kuriála na rozdíl od kuriály starší, je písmo nižší, užší a její jednotlivá písmena mají menší rozměry. Větší zakulacování liter umožnil fakt, že kuriála okolo poloviny XI. století definitivně přešla z papíru na pergamen. Ale XI. století je mezníkem ve vývoji kuriály vůbec. Již od počátku tohoto století do písma papežské kanceláře pronikají totiž prvky karolínské minuskuly. Ačkoliv kuriála zpočátku kladla tomuto písmu houževnatý odpor, vliv karolínské minuskuly v polovině XI. století (za papeže Klimenta II., 1046-1047) je již také zde silný. Na rozhraní XI. a XII. století (za pontifikátu Paschala II., 1099-1118) se v papežských listinách střetáváme sice ještě také s kuriálou, ale koncem první čtvrtiny XII. století (za papeže Kalixta II., 1119-1124) papežská kancelář při vyhotovení svých písemností používá smíšené písmo, ve kterém již pouze některé litery (například **a**) zachovávají svůj kuriální charakter. Za pontifikátu Hadriána II. (1124-1130) ztratily se však také tyto poslední zbytky kuriály, která tak úplně vymizela z papežských listin (po více jak století trvajícím zápolení s minuskulou).

Příkladem mladší kuriály je písmo privilegiální listiny papeže Alexandra II. z roku 1071 (viz obrázek č. 42). Písmo této listiny je drobné a délky středních liter jsou menší. Početné ligatury často ovlivňují tvary liter a podmiňují jejich změny. Zkratky jsou početné a interpunkce a oddělování slov jsou pravidelné. Tvary jednotlivých liter (například: **c**, **d**, **f**, **g**, **p**, **q**) stojí pod silným vlivem karolínské minuskuly. Ze čtyř již vzpomenutých charakteristických liter kuriály (**a**, **e**, **t**, **q**) písmeno **q** ztratilo svůj kuriální tvar a starších kuriálních forem se přidržují již pouze písmena **a**, **e**, **t**. Všechny vzpomenuté vlastnosti písma naší listiny vtiskují tedy celkový charakter karolínské (diplomatické) minuskuly.

c) Staré italské knižní písmo se vyvinulo z knižní formy mladší římské kurzívy, kterou, jak jsme to již viděli, jmenujeme polokurzívou. Patřila sem písmo severoitalských a jihoitalských písařských škol, tedy písma, která donedávna zahrnovaly se pod pojem *písma langobardského* (Prou, *Manuel*, 73 n. na tomto místě hovoří o "semikurzívním minuskule"). Mezi neznámější severoitalské písařské školy patří klášter Bobbio, dále Verona, Lucca a Novara. Tato písařská centra stojí však pod různými, a to odlišnými vlivy, a je tedy přirozené, že ani jejich písmo nevykazuje jednotný charakter. Tak například písařská škola v Bobbiu stojí pod vlivem irským. Vliv ostrovního (irského) písma na bobbijskou polounciálu VIII. století je zřetelný především v trojúhelníkovém zakončování dříků středních liter (viz obrázek č. 43 - litery **b**, **d**, **h**, **l**). Z této písařské školy (ve které působili také irští mniši) vyšly tedy kodexy, ve kterých jsou smíšené prvky současného pevninského písma s prvky písma irského. Ale nechybějí ani případy, ve kterých oba druhy písma stojí vedle sebe. V Luce se s kurzívou mísí prvky unciální a vývoj vede zde k minuskule. Ve Veroně a v Novare převládá zase polounciála a především v této poslední písařské škole (ukázku porov. Steffens *Paläographie*, tab. 42b) písmena vykazují hrubé tahy a dříky středních liter jsou zesílené.

Tato severoitalská knižní písma, ve kterých se často střetáváme s tírskými notami, v uvedených písařských školách žily od VII. do IX. století. Písmo nejstarších rukopisů je plně ligatur. Jejich počet se však zmenšil v dalším vývoji našeho písma, ve kterém také původně kurzívním charakter liter dostává

pravidelnější a pevné tvary, ovlivněné především polouнциálovou. V IX. století také do severoitalských písařských škol proniká karolinská minuskula, která zde vítězí ještě v téměř století. Od této doby staré italské knižní písmo se udrželo již pouze v jihoitalských písařských centrech, ze kterých neznámější je písařská škola v klášteře Montecassino.

d) **Montecassinsko-beneventánské knižní písmo** dostalo svoje jméno od písařské školy klášteře Montecassino a občas se nesprávně považuje za langobardské písmo, přenesené z italského severu na jih (proto ho jmenují také *písmem langobardsko - beneventánským*).

Také toto písmo se vyvinulo z knižní formy mladší římské kurzívy, která se přibráním kaligrafických prvků zvláštním způsobem vyvíjela v proslulém montecassinském klášteře. Tento bedediktinský klášter, založený v roce 529, se brzy stává silným literárním střediskem, které svým písmem ovlivňuje nejen celé jižní Itálii, ale po překročení Jaderského moře uplatňuje svůj vliv také na písařské umění dalmatinské. A tak písmo montecassinsko - beneventánské se rozšířilo nejen v písařských školách klášterů La Cava, Santa Sofia v Beneventě, Santa Maria dell'Albaneta, ale patří sem také Salerno, Neapol, Capua a Bari, odkud přešlo do Dalmácie a střetáváme se s ním dokonce také na dvoře chorvatských králů (viz: Novak, *Scriptura beneventana*; Tentor, *Latinsko i hrvatsko písmo*, 37 n.). Životní síla kulturního střediska montecassinského byla tak velká, že přes dvojnásobné zničení klášteře (v roce 581 Langobardami a 883 Saracény) toto místo přes dlouhá století ovlivňovalo písařské, literární a vůbec duchovní snažení především jihoitalské.

Písmo montecassinsko - beneventánské se vyznačuje velkou pravidelností liter a jejich pečlivým, můžeme říci kaligrafickým provedením, které našemu písmu vtiskuje umělecký charakter. Tento vzhled písma zvyšuje také důsledné zachování rozdílů mezi vlasovými a stínovými tahy. Přeci však početné ligatury (hlavně při **e, i, r, s, t**) a s nimi spojená změna tvarů jednotlivých liter nesporně ukazují na kurzivní původ tohoto písma. Z ne velmi početných zkratk charakteristická je zkratka za **m** (nadepsaná nad zkráceným slovem), která má tvar ležící arabské trojky, nebo jakéhosi širokého minuskulního **n**. Charakteristickou vlastností písma je však lámání oblouků a lomené zprohýbání dřívků, které vyniká zejména při literách **i, m, n, u**. Snaha po lomení oblouků je zase nejzřejmější při písmenech **d, o, p, q**. Z tvarů ostatních liter zmínku zasluhuje písmeno **a**. Tato litera má zpočátku starší otevřenou formu, která se však později (okolo X. století) uzavírá a působí dojmem, že vznikla spojením dvou **c**, nebo spojením písmena **o** s literou **c**. Velmi se podobá litéře **t**, která se v nejpozdějších časech naklání na levou stranu. Počáteční tah nalevo nakloněného břevna písmene **t** se ve starších časech zahýbá pouze mírně, později se však spojuje s dřikem, čímž vzniká tvar velmi podobný litéře **a**. Písmeno **e** se skládá ze dvou také na prostředku zlomených půblouků, z kterých horní přesahuje výšku krátkých liter a v X. století úplně se spojuje s dlouhým jazykem, sloužícím na spojení s následující literou. Dlouhé raménko litery **r** slouží na spojení s následující písmenem a její dřík obyčejně sestupuje pod základní linku. Je třeba ještě dodat, že takzvané *e caudat* (...) v tomto písmu občas nahrazuje diftong **ae** a že grafickou tvorbu většiny charakteristických liter montecassinsko - beneventánského písma ovlivnila mladší římská kurzíva.

Lokální prostředí zaručilo dlouhý život tomuto písmu, které (přibližně na rozhraní VII. a VIII. století) vzniklo a vyvíjelo se v okruhu klášteře montecassinského. Písmo montecassinsko - beneventánské v památkách IX. století ještě sice nemá vyvinuté všechny svoje charakteristické znaky, ale ve svém přirozeném a systematickém vývoji v následujícím X. století dosahuje neobyčejnou krásu a dokonalost. O umělecké ztvárnění a grafickou dokonalost písma nesporně se zasloužil především opat Desiderius (1058-1087), za kterého v písařské škole montecassinské (kromě množství jiných rukopisů)

vznikl také lekciónář, ze kterého přinášíme ukázkou (viz obrázek č. 44). Ale již od druhé poloviny XII. století umělecký charakter našeho písma pomalu upadá a jeho přirozený vývoj byl násilně přerušován Friedrichem II., který v roce 1240 rozehnal montecassinské mnichy. Ve druhé polovině XIII. století se však klášter zreorganizoval a z této doby pochází poslední doklad úpadkové formy montecassinsko - beneventánského písma. Je to komentář k reguli Sv. Benedikta, který v letech 1264-1282 napsal montecassinský opat Bernhard (viz obrázek č. 45). Je tedy vidět, že z okruhu písařské školy montecassinské toto písmo úplně nevytlačila ani karolinská minuskula (ačkoliv se jí psalo také v samotném klášteře) a že podleho až vlivům gotického písma. Prvky gotického písma, totiž lomené dřívky a oblouky, v montecassinsko - beneventánském písmu nacházíme však již v X. století, ačkoliv je třeba přiznat, že sklon k lomení je silný až v XI. století a v následujícím XII. století dosáhl zde svůj vrchol. Zdá se tedy, že to byl stará tradice lámání dřívků a oblouku, která v Montecassinu dopomohla k rychlému vítězství gotického písma nad písmem montecassinsko - beneventánským.

2. Písmo merovinské.

V kanceláři Merovingů a prvních Karlovců používalo se zvláštního typu kurzivního písma, pro který v paleografii zdomácněl název *písmo merovinské*. Tímto písmem se zpočátku psaly pouze královské listiny. Později však, v trochu pozměněné formě, přešlo toto písmo také do současných listin soukromých a do knih. Vcelku však vždy zachovávalo svůj kurzivní charakter a nikdy se nedožilo dokonalého kaligrafického ztvárnění, neboť jeho přirozený vývoj přerušila takzvaná karolinská reforma písma.

Písmo merovinské vzniklo z mladší římské kurzívy, které jednotlivé litery merovinská královská kancelář přetvořila na typické tvary, vlastní písmu merovinskému. Přetvářením těchto tvarů pozměnil se také dukus písma. V jeho celkové charakteristice musíme upozornit na zahnuté zesilování dřívků středních liter, jejichž délky jsou neúměrně vysoké, a proto také vzdálenost mezi jednotlivými řádky je velká. Slova jsou často mezi sebou spojená, jindy zase jediné slovo bývá rozděleno také na několik částí. Zkratky nejsou ani zvláštní, ani velmi početné. Ale písmo je plné ligatur, litery jsou k sobě sraženy a úzko svázány. I když je písmo graficky dobře provedené, poloha jeho liter není pevná. Ačkoliv ve většině případů jsou písmena nakloněna nalevo (jsou reverzivní), tato jejich poloha se nezachovává důsledně. A tak kromě reverzivních písmen střetáváme se zde také s literami ležícími (nakloněnými napravo), kdežto jiná písmena zase stojí (vzpřímeně). Všechny uvedené znaky jsou nejen typickými vlastnostmi merovinského písma, ale jsou také příčinou jeho těžké čitelnosti.

Z charakteristických merovinských liter je třeba připomenout a které často mění svoji podobu. Jeho kurzivní otevřená forma s rovnými tahy se podobá litéře **u**. Jindy zase, první, druhý anebo oba tahy této litery jsou (nahofe) zahnuté napravo, čímž vznikají tvary, podobné spojením liter **ic, oc** nebo dvou **c**. Bříško písmena **b** je malé a z dřívku (někdy zdvojeného) občas vyběhává jazyček, určený na spojení s následující literou. Písmeno **c** bývá nízké, ale má také tvar, podobný dvěma na sobě postaveným **c**. Ve spojení s předcházejícím písmenem bříška liter **d, p, q** jsou otevřená. Litera **e** se skládá z půlkruhu, na kterém je uzavřená smyčka a při spojení s následujícím písmenem její tvar se podobá rabské osmičce. Nahofe neuzavřené arabské osmičce se podobá zase litera **o**. Pata dřívku litery **t** se ohýbá napravo a příčné břevno na levé straně dřívku (kterého se břevno na vrcholu pouze dotýká) vytváří bříško. Vzniká tím tvar, podobný zavěšenému a nebo převrácenému **b**. Také v tomto písmu **e caudata** (...) často nahrazuje diftong **ae**. Je tedy vidět, že toto charakteristické písmena mají tvary, které se podobají jejich formám v mladší římské kurzívě.

Nejstarší doklady merovinského listinného písma sahají do první čtvrtiny VII. století (jsou to dvě papirusové listiny Chlotara II. z roku 625) a pocházejí z královské kanceláře. Tvar liter, a také ductus písma těchto listí, zodpovídají již uvedenému celkové charakteristice merovinského písma (viz obrázek č. 46). K tomu je třeba ještě dodat, že první řádek merovinské královské listiny má prodloužená písmena. Kromě toho výška liter ostatních řádků není stejná, což vyvolává dojem celkově nepravidelného písma. Tato nepravidelnost pomalu mizí v listinách prvních Karlovců, jejichž písmo od doby Karla Velikého stojí pod vlivem karolínských minuskul. Charakteristické znaky merovinského písma nejdéle se však zachovaly právě v královské kanceláři, kde se s nimi setkáváme ještě za Ludvíka Němce (840-876). Vcelku podobný je také vývoj zpočátku nepřehledného písma soukromých listin, do kterých však karolínská minuskula vnikl až za časů Karla Velikého.

a) Knižní písmo merovinské, které se vyvinulo z knižní formy mladší římské kurzívy (z polokurzívy), již od svých počátků nemá jednotný charakter. Jednou se velmi blíží kurzívě, jindy zase nese na sobě znaky určitého kaligrafického ztvárnění, takže jej možno považovat za víceméně kaligraficky provedenou kurzívu. Ačkoliv vývoj merovinského knižního písma stojí pod vlivem různých písařských škol (například: Corbie, Laon, Luxeuil) a v podrobnostech písmo vykazuje tedy různé typy liter, přece jejich společná charakteristika spočívá v tom, že často zahnuté zesílené délky středních liter jsou kratší a hrubší. Kromě toho písmena mají pravidelnější tvary a ligatury nejsou tak početné, jako v merovinském listinném písmu (viz obrázek č. 47). Merovinské knižní písmo vzniklo na rozhraní VI. a VII. století (nejstarší originály pocházejí z poloviny VII. století) a nejmladší jeho doklady se zachovaly z VIII. století. Různé typy pravidelné minuskuly francouzských knih z VIII. a IX. století se velmi podobají starému italskému knižnímu písmu, které krylo potřeby severoitalské. Sem patří především produkty písařské školy kláštera z Corbie v Picardii (ukázka porov. Steffens, Paläographie, tab. 49a). Písmo tohoto písařského centra nazýváme písmem z Corbie, ačkoliv donedávna ho považovali za písmo langobardské.

3. Písmo vizigótské.

Podobně jako předcházející národní písma, také takzvané vizigótské písmo se vyvinulo z mladší římské kurzívy, jistě pod vlivem jiných druhů latinského písma, ke kterým přistupují také cizí nelatinské vlivy. Problémem vzniku a vývoje vizigótského písma se nejnověji věnoval Z. G. Villada (Paleografie, 87 n.), jehož názory vcelku přejal také A. C. Millares (v práci Paleografía española). Villada dokazuje, že vizigótské písmo vzniklo z římské kurzívy a z minuskuly. Ale zásadně nezamítá ani zprávu toledského arcibiskupa (D. Rodrigo Jiménez de Rada) z XIII. století, podle které Vizigóti při obsazení Španělska přinesli se sebou vizigótské písmo, které prý vynalezl jejich biskup Vulfilas (+383). Villada (Paleografie, 87 n.) konstatuje pouze tolik, že neznáme ani jediný španělský kodex, psaný ve vizigótské řeči vizigótským písmem. Tento způsob řešení otázky vzniku vizigótského písma neuspokojil ale Schiaparelliho, který naposled věnoval svoji pozornost také tomuto problému (Note paleografiche. Interno all'origine della scrittura visigotica).

a) Vizigótská kurzíva (podle Schiaparelliho důkladného paleografického rozboru vizigótského písma) vznikla okolo poloviny VII. století z mladší římské kurzívy. Je pravda, že při formování jednotlivých jejích liter spolupůsobily cizí vlivy, mezi kterými nejmohutnější byl vliv písma merovinského. Ten je vcelku zřejmý především v naklání vizigótského písma na levou stranu. Od počátku VIII. století celkový ductus vizigótského písma znovu se narovnáává, v čemž Schiaparelli zjišťuje vliv Arabů, kteří v roce 711 založili svoje panství na Pyrenejském poloostrově. Arabům připisuje také změnu všeobecné značky zkrácení (vodorovná čárka s nadepsanou tečkou), která se pod

arabským vlivem změnila na dvě tečky nebo dvě vodorovné čárky. Vizigótská kurzíva je vlastně rychleji psaná a méně uhlazená vizigótská minuskula, od které se kurzíva liší hlavně počtem ligatur a zkratk, je vlastním písmem listin (viz obrázek č. 48), ale brzy se s ní setkáváme také v literárních pracích (tedy v knihách). V druhé polovině X. století vizigótská kurzíva při formování svých liter přebírá také cizí prvky (karolínské minuskuly) a upadá (Villada, Paleografia, 243 n.), ale v královských listinách se s ní občas setkáváme ještě také okolo poloviny XII. století. V soukromých listinách se vizigótské písmo udrželo až do druhé poloviny XII. století. Důležité je ještě upozornit na skutečnost, že v datovací formulí vizigótským písmem vyhotovených listin obyčejně nacházíme španělskou éru, jejíž epochou je 1. leden roku 38 před Kristem.

b) Vizigótská minuskula se snad již okolo konce VII. století pod vlivem unciálního a polounciálního písma vyvinula z vizigótské kurzívy. Vliv polounciály se všeobecně odráží ve formování minuskulních tvarů jednotlivých liter a z unciály vizigótská minuskula převzala dokonce celá písmena (d, g). Až do konce IX. století vizigótská minuskula je vcelku nepravidelná, hrubá a tahty jednotlivých liter jsou kulaté a široké. Tupě zakončené dřívky liter jsou stejně hrubé a početné ligatury silně připomínají kurzívní původ této minuskuly. V X. století hlavy dřívků středních liter mají krátkou násadní čárečku, která se časem prodlužuje. Písmo se stává jemnějším a pravidelnějším (viz obrázek č. 49) a v tomto čase, jako také v následujícím XI. století, kaligrafický charakter vizigótské minuskuly dosahuje nejdokonalejšího ztvárnění. Kromě toho luxusní rukopisy bývají vyzdobeny fantastickými iniciálami, ke kterým se námět čerpá z říše rostlinné a hlavně živočišné (pták, ryba a podobně). Z rukopisů katalánské proveniencie (ve kterých se již v IX. století setkáváme s karolínskou minuskulou) vizigótská minuskula vymizela již v X. století a byla nahrazena karolínskou minuskulou, která však v ostatních částech Pyrenejského poloostrova vítězila až na rozhraní XI. a XII. století. Vývoj v tomto směru byl, je pravda, pomalý a vedl ke vzniku místních typů vizigótské minuskuly, více nebo méně ovlivněných minuskulou karolínskou (viz obrázek č. 50). Je třeba zde však vyzdvihnout skutečnost, že vizigótské prvky z listinné a knižní produkce španělské úplně vymizely již na počátku druhé poloviny XII. století.

Mezi charakteristickými literami vizigótského písma musíme připomenout a, která má z ostatních národním písem nám již známou otevřenou formu. Unciální tvar je řídký a má také formu omegy (...) nebo y-nu. Často je reverzní a v kurzívě mění svoji polohu ve čtyřlínkovém psacím systému. Mezi nejtýpčejšími literami vizigótské minuskuly patří však písmeno g, které až do zániku tohoto písma důsledně zachovává unciální formu. Skládá se z otevřeného obloučku, na který se dole připojuje svislý dřív. Ale formu tohoto písmene, se kterou se střetáváme ve vizigótské kurzívě (...), je možné odvodit z polounciály. Litera t má několik forem, ve kterých přičně břevo na levé straně spojuje se s dřívkem tak, že vzniká tvar, podobný zavřenému a. Písmeno u bývá napsané bez toho, že by mělo význam zkratky. V tomto případě se podobá liteře v, jindy zase má také tvar svislého háčku. Typický tvar má také litera z. Skládá se z c (toto vyčnívá nad vrchní linku), na které se dole připojuje vlnovka, podobná arabské trojce (...). Tím vzniká tvar, který se ve vizigótské kurzívě užíval také ve významu g. Dřívky středních liter až do začátku X. století při vrcholech jsou hrubší, ale okolo poloviny těchto století se stávají jemnějšími a jejich hlavy mají násadní linky. Tato vlastnost nám pomáhá také určit věk rukopisů, vyhotovených vizigótským písmem. Je nutné ještě dodat, že e caudata (...) také v tomto písmu nahrazuje diftong ae.

Vizigótské písmo má také několik speciálních způsobů zkracování slov, hlavně v kontrakcích. Upozorňuje na sebe také zkratka ... = ... = ..., která v rukopisech španělské proveniencie má význam per, zatímco v ostatní Evropě je obvyklá pro pro. Z ortografických zvláštností je třeba vyzdvihnout konfúzi mezi literami b-p, b-v, c-q, d-t, g-e-i (například: deincebs místo deinceps, dále interballum místo

intervallum, quur místo cur, ud místo ut a podobně). Zajímavá je také skutečnost, že se při slovech, které se začínají literou s, vkládá před ně vokál (například ispiritus místo spiritus).

Viděli jsme již, že vizigótské písmo dosahuje svůj vrcholný rozkvět v X. a XI. století. Zásahu na tom mají kvetoucí kláštery a písařské školy, ze kterých musíme upozornit aspoň na Silos (u Burgose), Oviedo, Leon, Santa Maria de Ripoll a především na Toledo, které bylo jedním z duchovních center španělského křesťanstva. Toledo se občas klade do souvislosti také se vznikem vizigótského písma, které má také název littera Toletana. S tímto jménem se však poprvé setkáváme až v XIII. století (zprávu zachoval toledský arcibiskup D. Rodrigo Jiménez de Rada) a tak o toledském původu vizigótského písma nevíme nic bezpečného. Proto v latinské paleografii pro tento druh písma ještě také dnes používáme název písmo vizigótské, tedy pojem, který není ani přílehlavý, ani přesný.

4. Písmo irsko-anglosaské.

Latinské písmo britských ostrovů někteří odborníci nepočítají mezi takzvaná národní písma a kráčeji tak po stopách Wattenbacha (Anleitung, 28 n.), který kromě toho rozděluje toto písmo na písmo irské a anglosaské. Jiní zase (jako například náš Friedrich, Paleografie, 117) písmo irské a anglosaské považují za jediný typ latinského písma, a proto hovoří o písmu irsko-anglosaském. Je sice pravda, že toto písmo nevyvinulo se z mladší římské kurzívy, ale pro jeho čistě lokální charakter můžeme ho zařadit mezi ostatní národní písma. Písmo irsko-anglosaské vzniklo v Irsku, a to z polouciálů, jako se v V. a VI. století psalo v jižní a západní Francii. Prostřednictvím irských misionářů se dostalo irské písmo do severní Anglie. I když v nejstarších dobách jih Anglie byl ovlivněný knižním písmem pevninským (ve svých knihách jej přinášeli římsí misionáři), časem se předci jen všeobecně rozšířilo také zde písmo irských knih, které se u Anglosasů dožilo speciálního grafického ztvárnění. Z historických důvodů, jakož i z důvodů praktických, můžeme tedy hovořit odděleně o písmu irském a anglosaském.

Inzulární písmo se v paleografii občas označuje také výrazem tonsa, tedy pojmem, který možná souvisí s jeho původním názvem litterae tonsae (scriptura tonsa), dosvědčeným v X. století. Starší středověk na evropské pevnině podle Irů - Scotti - pojmenoval jejich písmo na scriptura Scottica. Výraz však zapadl časem do zapomnění a tak v novověku hlavně zásluhou Mabillona (1681) pro ostrovní písmo zdomácněl název scriptura Saxonica. Naproti tomu Traube (Perrona Scottorum, Vorlesungen III, 95 n) se zde pokouší zavést název písmo inzulární, ale většina současných odborníků ještě také dnes ho označuje jménem písmo irsko-anglosaské a z uvedených důvodů rozebírá písmo irské odděleně od písma anglosaského.

a) Irské písmo. Irsko nikdy nebylo obsazeno Římany a tímto faktem si vysvětlíme skutečnost, že irské písmo nevzniklo z mladší římské kurzívy, jako jsme to viděli při ostatních národních písmech. Ostrov, obývaný keltskými Skoty, přes dlouhá století žil svým zvláštním kulturním životem a písemné potřeby obyvatelstva krylo písmo domácího původu, které se jmenuje ogham (ogum). Ačkoliv nejstarší doklady tohoto písma se zachovaly (na epigrafickém poli) až ze IV. století po Kristu, není pochybností o tom, že samo písmo vzniklo dávno před tímto časem (Diringer, L'alfabeto, 487). Názory odborníků o původu tohoto písma nejsou shodné. Zdá se však, že vynálezci keltského oghamu za vzor sloužily runy. Zásahu na zavedení latinského písma do Irska (a tím také do Anglie) třeba připisat katolické církvi. Již v V. století přicházejí na ostrov křesťanští misionáři, od kterých se domácí skotské obyvatelstvo učí latinskému písmu. Hlavní proud misionářů však nepřichází z Říma, ale z jižní a západní Francie, tedy ze zemí, ve kterých za nejoblíbenější knižní písmo v té době platila polouciála.

Tento druh latinského písma provázel misionáře na jejich cestě do Irska, a to v biblických textech, církevněprávních a liturgických dílech a v jiných knihách náboženského obsahu, které byly průvodním jevem současně náboženské výchovy. Při úspěšném šíření křesťanstva pocíťoval se však nedostatek těchto knih, a proto bylo potřebné zvýšit jejich počet. Dosáhlo se toho tím, že knihy se začali opisovat na domácí irské půdě. Je jen přirozené, že kopistům při opisování knih sloužilo za vzor také jejich písmo, tedy pevninská polouciála. Je pravda, že do této polouciály pronikají prvky domácího oghamu, které je možno zjistit v lámání a zahrocování jednotlivých tahů, jako také v trojúhelníkovém zakončení hlavy dřívku. Pod vlivem domácí písařské tradice pevninská polouciála v Irsku již okolo poloviny VI. století dožila tak nového grafického ztvárnění. Jeho výsledkem byl nový druh latinského písma, který dnes obvykle jmenujeme irskou polouciálou.

Irská polouciála ve svých základech je vlastně polouciálou pevninskou, ovlivněnou prvky domácího irského písma. Vyznačuje se nejen šířkou a velkými rozměry liter, ale také hrubostí a kulatostí jednotlivých tahů. Charakteristické je také trojúhelníkové zakončení dřívků, které hlavně při středních písmenech jsou očividně krátké. Tyto vlastnosti vtiskují irské polouciále vcelku kulatý vzhled, a proto ji někteří odborníci nazývají kulatým písmem irským (například: "Rundschrift" - Steffens, Paläographie, XIV; "redonda" - Villada, Paleografía, 44; "semi-onciale ronde" - Prou, Manuel, 98). Mezi nejcharakterističtější litery irské polouciály patří písmena: b, l a r. Dřívky prvních dvou uprostřed jsou totiž prohnuté (nalevo) a končí trojúhelníkem. Je pravda, že podobné zakončení mají také některé krátké litery (i, u). Písmeno r zachovává svoji majuskulní formu, ale kromě toho mívá také minuskulní tvar, ve kterém ramínko sestupuje až k základní lince, takže se podobá minuskulnímu n. Rozdíl mezi irskou pevninskou polouciálou spočívá v charakteristických vlastnostech ostrovního písma, o kterých jsme hovořili výše.

Také irská polouciála, podobně jako pevninská polouciála, je především písmem knih. Originál nejstarších rukopisů irského původu zachovaly se nám až z VII. století. Mezi nimi upozorňuje na sebe dublinský zlomek Italy (Thompson, An Introduction, 373, č. 134), ale mezi nejvýznamnější poklady irského písařského umění patří překrásný evangeliář kláštera Kells z konce VII. století, který je známý pod jménem Book of Kells (viz obrázek č. 51). Písmo tohoto rukopisu je ztvárněno kaligraficky a jeho iniciály jsou obtočené červenými tečkami, což patří mezi charakteristické znaky irské výzdoby knih. Ornametika irských rukopisů je však na vysoké úrovni a mezi její charakteristické motivy, kromě už vzpomenuťech teček patří také skutečně umělecky vpletená spirála, která souvisí s vyvinutou kovovou industrií země. Tento irský ornament často vychází z postav fantastických zvířat, jindy zase spirála končí hlavou ryby, ptáka, hada, psa a podobně. Ačkoliv irská výzdoba rukopisů, čerpající z uvedených motivů, je velmi vkusná, poměrně zřídka a přitom ornamentálně chápáné lidské postavy jsou méně podařené. Zvláště+ zde však je třeba vyzdvihnout celkově dobré naturalistické ztvárnění motivů, čerpajících z říše živočišné.

Spontánní život irské polouciály nepřekročil IX. století. Vývoj tohoto krásného knižního písma od IX. století totiž stagnuje, ale při opisování kodexů irští písaři také po této době napodobují tvary liter opisovaných knih. Tím si vysvětlujeme skutečnost, že v písmu irských rukopisů se ještě také ve XIII. století střetáváme s prvky staré irské polouciály. Při opisování rukopisů děle se však udržela irská minuskula, jejíž život vyplnil celý středověk.

Irská minuskula je vlastně druhem irské polouciály, přizpůsobené rychlejšímu psaní. Vznikla nejpozději na konci VII. století a ve svém vývoji vrcholně dokonale dosahuje v XI. a XII. století.

Irská minuskula se používala na psaní knih přes celý středověk a je zajímavé konstatovat, že její charakteristické prvky z irského písma nevytizely dodnes.

V celkové charakteristice irské minuskuly musíme především upozornit na zahrocené dolní délky a hranaté tvary liter. V irské polounciále charakteristické trojúhelníkové zakončení dřívků, je pravda, že nechybí ani v minuskule. Naproti tomu však rozměry liter v minuskule jsou menší, písmena jsou užší a k sobě sražená. Všechny tyto vlastnosti dávají našemu písmu ostrý vzhled, a proto jej někteří odborníci nazývají také irským ostrým písmem ("aguda" - Villada, Paleografie, 44n.; "Spitzschrift" - Steffens, Paläographie XIV; "spitze Hand" - Bretholz, Paläografie, 60; "écriture pointue" - Prou, Manuel, 98 n.). Irská minuskula je plná ligatur a početné jsou také zkratky. Mezi těmito posledními upozorňují na sebe charakteristické značky za autem, enim a est. Původ značky za autem (h.), která se podobá minuskulnímu h (na obloučku kterého je krátká šikmá čárka), možno odvodit z tíronských not. Z těchto pochází také značka za est: je to vodorovná čárka a nad ní i pod ní je tečka (...). Dvě vertikální rovnoběžné čárky, na prostředku přeřáté čárkou vodorovnou (...), jsou charakteristickou značkou za enim. Kromě toho irská minuskula má několik zvláštních liter, pomocí kterých na sebe upozorňují písmena g, r, a s. První z nich má vždy polounciální tvar a ramínko minuskulní litery r často klesá až na základní linku, takže se podobá minuskulnímu n. Ale dřív písmene r pouze výjimečně sestupuje pod základní linku, naproti tomu však ostrý dřív litery s vždy se nachází v dolním psacím prostoru. Písmeno f se liší od této litery (od s) středním horizontálním tahem. Litera e občas překračuje výšku krátkých písmen a d často má uncíální tvar.

Všechny uvedené vlastnosti propůjčují irské minuskule kurzívní charakter. Je třeba však poznamenat, že v knihách celkový duktus písma je klidnější a provedení je pečlivější. Dobrým příkladem irské minuskuly je písmo evangeliáře, který v roce 1138 v Armaghu v Irsku napsal Maelbrigte Hua Maeluanaigh (je to takzvané Maelbrigtev evangeliář - viz obrázek č. 52). Je pravda, že výzdoba minuskulou psaných knih se podobá irské ornamentice, obvyklé v polounciálních kodexech.

Je třeba ještě dodat, že irskou minuskulou se obvykle psali také listiny. Živá pružnost a kurzívnější charakter přetvořily tuto minuskulu na písmo denního života v nejšířším slova smyslu. Tato funkce irskou minuskulu udržela při životě nejen přes celý středověk, ale již vzpomenuť ostrost jednotlivých tahů nacházíme také v moderní irské latině.

b) Anglosaské písmo. Do severní Anglie se šířilo křesťanství z Irska, odkud přicházeli misionáři a přinášeli sebou posvátné knihy, psané irským písmem. Je přirozené, že tito irští misionáři zakládali zde kláštery s kvetoucími písařskými školami, mezi kterými vyniká nejstarší klášterní škola Lindisfarne, kterou v roce 634 založil Ir Aidan. V klášterních školách se usilovně opisovaly knihy, a to písmem, kterým byly zhotoveny kodexy, přinesené z Irska. Byla to tedy irská polounciála a irská minuskula, kterou se psaly nejstarší knihy anglického severu. Naproti tomu však větší část země stála pod vlivem Říma. Také misionáři, přicházející přímo z Říma, zakládají v Anglii klášterní školy, jejichž hlavním centrem byl v VI. století založený klášter Sv. Augusta v Canterbury. Zde se opisovaly z Říma přinesené kodexy, vyhotovené kapitálou rustickou a hlavně uncíálou. A tak pod římským vlivem žijící oblasti Anglie poznaly pouze tyto dva druhy latinského písma, z kterých pouze oblíbenější uncíála vyplnila fola celých kodexů. Zdá se však, že vliv římských písařských škol se brzy oslabil a tak Anglosasi graficky ztvárňují své písmo hlavně pod vlivem písma irského. Proto můžeme též hovořit o anglosaské polounciále a o anglosaské minuskule.

Anglosaská polounciála se zpočátku ne velmi lišila od irské polounciály. Nacházíme v ní téměř všechny charakteristické vlastnosti písařských plodů irských škol. Jejím dobrým příkladem je slavný evangeliář lindisfamský, zvaný také Durham Book (viz obrázek č. 53), který vznikl kolem roku 700. Toto úhledné knižní písmo při irské polounciále vzpomenuť (ale také jiní) odborníci jmenují také písmem kulatým. Ve VIII. století anglosaská polounciála se stává jemnější a pružnější, ale podobně, jak jsme to viděli při irské polounciále, spontánní život tohoto pěkného knižního písma končí taktéž v IX. století.

Anglosaská minuskula v IX. století zatlačila do pozadí anglosaskou polounciálu. Její vznik musíme však položit do VIII. století a za svůj původ děkuje irské minuskule. Jako tato, také anglosaská minuskula zachovává ostré tahy liter a celkově působí dojmem mírně zahroceného písma. S tímto ostrým typem anglosaské minuskuly se střetáváme na literárním poli a kromě toho je také jediným písmem listin. Za příklad tohoto písma, použitého na literárním účely, může nám posloužit Bedovo Martyrologium poeticum (viz obrázek č. 54), které vzniklo mezi roky 811 a 814. Kromě zahroceného písma na literárním poli již od VIII. století se používalo však také kulatějšího typu anglosaské minuskuly. Grafická tvorba tvarů jednotlivých liter tohoto písma zřejmě podlela kulatým tahům anglosaské polounciály. Dokladem tohoto zaokrouhlenějšího typu z konce X. století je například pontifikální kniha ze Sherborne v Anglii (viz obrázek č. 55). V písmu tohoto kodexu je však již zřejmá snaha po zplošťování kulatých tahů, což se zřetelně vyjímá především v zlomení obloučků některých liter (například: a, o, q).

V celkové charakteristice anglosaské minuskuly musíme zdůraznit volnější duktus a větší pružnost písma, jako také snahu po větším zaokrouhlování tvarů jednotlivých liter. Těmito vlastnostmi se liší anglosaská minuskula od irské minuskuly, která je vcelku hranatá, ostrá a méně pružná. Jinak však také anglosaská minuskula zachovává charakteristické znaky irského písma. Je to vidět například nejen v trojúhelníkovém zakončení dřívků, ale také v používání zvláštních zkratk za autem, enim a est. Je možné k nim přidat také značku za eius, která se podobá obrácenému uncíálnímu E = ..., s kterou se střetáváme také v irském písmu.

Je pravda, že také anglosaská minuskula má několik charakteristických liter, mezi kterými je třeba upozornit hlavně na důsledné zachovávání polounciálního tvaru písmena g. Kromě toho dřív litery r překračuje základní linku, ke které sestupuje také ramínko tohoto písmena. Tak vzniká tvar, který se podobá minuskulnímu n nebo p a od litery s se liší pouze tím, že konec ramínka písmene r je obrácený nahoru, když při liteře s je to opačně.

Vrcholným obdobím ve vývoji anglosaské minuskuly je VIII. a IX. století a její ostrý typ se udržel při životě až do X. století. V této době je však již také zde viditelný vliv karolinské minuskuly, kterou se latinské texty v Anglii píšou od druhé poloviny X. století. Používání anglosaského písma se omezilo potom již pouze na texty, vyhotovené domácí národní řečí. V písmu těchto textů nacházíme zvláštní značky za th a w, jejichž původ můžeme odvodit z run (thorn a wen). První z nich v nejstarších rukopisech má tvar ..., později ... a v XIV. století y. Značka za w původně měla liteře p podobný tvar runy wen, jehož místo v XIV. století zaujalo w. Ačkoliv anglosaské písmo vymizelo vcelku okolo konce XI. století, v anglických rukopisech se s tvary některých jeho liter (například g, r, th, w) setkáváme ještě také v následujících stoletích.

Podobně jako písmo, také výzdobu knih převzali Anglosasi od Irů. Z počátku však anglosaské ornamentice chybí dokonalost a umělecké provedení, kterými se vyznačuje irská výzdoba knih. Ale pod vlivem Říma bohatství irských barev Anglosasi doplnili o zlato a kromě toho irské motivy dožily se zde svého ztvárnění, které již spočívalo na bezprostředním pozorování přírody.

Irsko-anglosaské písmo velmi ovlivnilo také vývoj písma pevninského. Tento zpětný vliv ostrovního písma souvisí s irsko-anglosaskou misionářskou činností na evropském kontinentu. Severští mniši totiž již od konce VI. století zakládají na evropské pevnině kláštery, mezi kterými vyniká francouzský klášter Luxeuil a italský Bobbio. Oba na rozhraní VI. a VII. století založil svatý Kolumbán a irského původu je také známý francouzský klášter Rebas, dále Fulda (založil ji Sv. Bonifác, který zemřel v roce 754), Esternach u Trevíru (založil jej Anglosas Sv. Willibrord, zemřel 739) a jiné. Do těchto klášterů, z kterých například Luxeuil, Sv. Havel a Bobbio se staly kvetoucími písařskými středisky, severští mniši přinášeli své ostrovní knihy. Mnozí z nich se zde usadili také natrvalo a domácím mnichům pomáhali při opisování inzulárních knih. Tak vznikly rukopisy, jejichž písmo vykazuje buď čistý charakter inzulární, buď zase kontinentální typ, ovlivněný prvky písma irsko-anglosaského. Prvky tohoto písma z písma evropské pevniny úplně vymizely až ve XII. století.

Karolinská minuskula

V poslední čtvrtině VIII. století dvůr Karla Velikého se stal střediskem široce rozvětvené kulturní aktivity, kterou nazýváme karolinská renesance. Mezi popřední úkoly tohoto kulturního hnutí kromě pěstování věd a umění patřilo také zakládání klášterních (také jiných) škol, ve kterých vznikají nové kodexy a opisují se také plody starší literární tvorby. Při opisování kapitálních, unciálních a polouciálních knih napodobovalo se také jejich písmo, takže v mnohých písařských centrech pravem můžeme mluvit o karolinské renesanci majuskulních druhů latinského písma. Vzpomenutá kulturní aktivita uplatnila však svůj vliv také na grafickou tvorbu liter současného písma. Ze snahy po čitelnosti písma a jednoduchoosti tvarů liter na konci VIII. století vyrůstá totiž nový druh latinského písma, který nazýváme karolinská minuskula. Sám název však nechce dokazovat, že tato minuskula je plodem reformního zásahu Karla Velikého do vývoje latinského písma. Užívá se ho pouze proto, neboť vzpomenuť druh pevninské minuskuly se poprvé zjevuje v době tohoto panovníka. Někteří paleografové karolinskou minuskulu pojmenovali také na minuskulu franckou, jiní ji zase nazývají okrouhlou minuskulou (například náš Friedrich, Paleografie, 130 n.) nebo jednoduše minuskulí. Nejednotnost vládne mezi odborníky také o otázce místa, času a způsobu vzniku karolinské minuskule.

Učený benediktin Jean Mabillon, zakladatel vědecké paleografie, vznik karolinské minuskule spojoval s osobností Karla Velikého a jeho učeného dvora, ve kterém vynikala postava chytrého Anglosasa Alkuina. Pod vlivem Mabillonovy autority ve vědeckém světě tento jeho názor se udržel velmi dlouho, a to zejména v paleografii. Je sice pravda, že určité zásluhy na rozvoji písemnictví a na vývoji latinského písma je možná připsat vzpomenuťmu učenému prostředí, ve kterém na sebe upozorňuje nejen Karlova dvorská škola (schola palatina, jejíž nejčastějším sídlem byly Cáchy - Aachen), ale také jiné písařské školy vynikajících klášterů. Ačkoliv se z těchto škol zachoval větší počet rukopisů a některé z nich jsou dokonce také velmi důkladně odborně zpracované (například: Delisle, Mémoire sur l'école calligraphique de Tours), předci jen nemůžeme bezpečně zodpovědět otázku, kdy a kde vznikla karolinská minuskula. Do tohoto problému nepřineslo světlo ani Sickelova teorie (vyslovená v Prologomena zum Liber Diurnus), ve které obhazuje římský původ karolinské minuskuly. Kromě toho někteří odborníci ohnisko vzniku karolinské minuskuly ještě také v novější době vidí ve dvorské škole Karla Velikého. (Menzel, Die Trierer Ada-Handschrift, 5), jiní ho zase

nacházejí v písařské aktivitě římských písařských škol (Sickel, Prologomena zum Liber Diurnus, 18 n.; Prou, Manuel, 107 n.), ba dokonce největší zásluhu na zdokonalení karolinské minuskuly se připisuje také slavné písařské škole při klášteře Sv. Martina v Tours (Delisle, Mémoire sur l'école calligraphique de Tours, 49). Vyplývá z toho, že vznik tohoto písma odborníci vcelku kladou do souvislosti s činností Alkuina a s kulturním úsilím Karla Velikého, ale nechybějí ani tací, kteří zásluhu na reformě písma kladou do rukou papeže Hadriána I. (Gaudenzi, Sulla scrittura langobarda e la scrittura minuscula, 421). Poměrný nedostatek publikovaného porovnávacího materiálu je snad příčinou tohoto kolísání názorů a tak otázka času a místa vzniku karolinské minuskuly ještě také dnes čeká na své dořešení. Je však víc jak pravděpodobné, že zásluha na vzniku tohoto písma můžeme připsat více písařským školám. Je pravda, že tímto konstatováním se nerozřešil problém času a místa vzniku karolinské minuskuly. Kromě zjištění písařských středisek, ve kterých se toto písmo nejvíce zdokonalilo, nejdůležitější úlohou paleografů je - zjistit místo, ze kterého vyšel prototyp karolinské minuskuly. Definitivní řešení těchto zajímavých problémů předpokládá však důkladné odborné zhodnocení plodů jednotlivých písařských škol, ale také případné objevy nového písemného materiálu v budoucnosti.

Podle výsledků dosavadních studií je však již dnes jisté, že karolinská minuskule není výsledkem nějakého reformního zásahu Karla Velikého nebo jeho učeného okolí, ve kterém vynikal již vzpomenuť Alkuin, dále historik Paulus Diaconus a gramatik Petr z Pizi (přišli z Itálie), Anglosas a Skot Dungal a Clemens, básník Theodulf (přišel ze Španělska) a domorodec Einhard (životopisec Karla Velikého) a Angilbert. Nová minuskula nevznikla totiž ani na jediném místě, ani nejednou, ale její formování v různých písařských centrech se ubíralo různými vývojovými cestami. A tak z mnohých dohadů o vzniku karolinské minuskuly za nejpravděpodobnější musím považovat teorii, podle které karolinská minuskula je výslednicí přirozeného vývoje minuskulních písem, kterými se psaly knihy již před panováním Karla Velikého (viz například: Prou, Manuel, 105 n.; Böme, Die Schrift, 135 n.). Jsou to především merovinské a staré italské knižní písma, ke kterým můžeme připočítat snad také kuriálu, běžnou v papežské kanceláři. Ve vývoji těchto minuskulních písem (zejména prvních dvou) v předkarolinských dobách můžeme zjistit úpadek v grafické tvorbě písem, ke kterému přistupují také ligatury a s nimi spojené změny tvarů liter, dále neúměrně hrubé délky liter, počáteční kličky a těsně k sobě sražená písmena. Všechny tyto vlastnosti měly za následek těžkou čitelnost složitých tvarů nepěkného písma. Přirozenou reakcí n tento jev bylo hledání zjednodušených a přítomněkných a čitelných písemných forem. Je jen samozřejmé, že v hledání těchto forem jednotlivá písařská centra postupovala svou vlastní cestou, a proto v nich můžeme zjistit různé typy minuskulního písma, ve kterém jednou převládají prvky polouciální, jindy zase prvky kurzivní. Ačkoliv domácí písmo těchto středisek se formovalo tedy pod různými lokálními vlivy společnou základnou, na které se budoval další vývoj, byla zde vůle vytvořit uhlavné, jednoduché a čitelné písmo, tedy snaha, která v těchto písařských střediscích usměrňovala, sblížovala a tedy sjednocovala také grafickou tvorbu liter. Přirozeně, při tomto procesu důležitý význam měla také kulturní jednota politicky sjednocené říše Karla Velikého, reprezentovaná jeho známou dvorskou školou (schola palatina), ve které působili znamenití písaři Godesscals a Dagulf. Konečným výsledkem všech vzpomenuťých snah byl vznik nového druhu latinského písma, které (z uvedených již důvodů) nazýváme karolinskou minuskulou.

Podle starších názorů karolinská minuskula vznikla bezprostředně z polouciály (Sickel, Prologomena zum Liber Diurnus) a někteří odborníci ji ještě také dnes považují za výsledek přirozeného vývoje polouciálního písma. A tak polouciálu a karolinskou minuskulu pokládají buď za jeden druh latinského písma, psaný různými písaři v různé době (Prou, Manuel, 106), nebo dokonce poukazují na to, že karolinská minuskula není ničím jiným než oživenou polouciálou. Jiní zase (například Steffens, Paläographie XVI) kořeny této minuskuly nacházejí v merovinském knižním písmu, které se prý přetvořilo na karolinskou minuskulu.

Majuskulní tvar písmene N, se kterým se střetáváme jak v polouнциále, tak také v karolinské minuskule, není rozhodující při řešení otázky, z jakého druhu latinského písma se vyvinula karolinská minuskula. S tímto tvarem vzpomenuté litery se totiž střetáváme již v knižních formách takzvaných národních písem, a to zvláště často v písmu merovinském. Ale kromě toho tvary některých liter (například a, g), ke kterým přistupují také formy ligatur a vůbec celková charakteristika karolinské minuskuly, svědčí přímo proti jejímu polouнциálnímu původu. A ačkoliv je zde třeba přiznat, že mezi polouнциálou a karolinskou minuskulou skutečně existuje velká podobnost, tuto příbuznost obou druhů našeho písma můžeme vysvětlit faktem, že při vzniku polouнциály i karolinské minuskuly uplatnily svůj vliv grafické prvky mladší římské kurzívy. Při polouнциále přímo, při karolinské minuskule prostřednictvím takzvaných národních písem, především staroitalského a merovinského. Pod vlivem klášterních škol, ve kterých se s oblibou pěstovala polouнциála (například škola Sv. Martina v Tours - viz příklady o polouнциále), staré italské a merovinské knižní písmo smelují grafické prvky polouнциální a kurzívní v nový druh minuskulního písma, totiž v karolinskou minuskulu.

Z celkové charakteristiky karolinské minuskuly musíme vyzdvihnout především vlastnosti, kterými se toto písmo liší od všech dosud nám známých druhů latinského písma. Na první pohled upozorňuje zde na sebe oddělené psaní slov, které se v majuskulních rukopisech psaly ještě bez mezery. Kromě toho také jednotlivé litery karolinské minuskuly stojí samostatně jedni při druhé a v důsledku toho také počet ligatur je tu značně omezený. Důležitou novotou karolinské minuskuly je také skutečnost, že každá její litera má nejen pevnou charakteristickou formu, ale také své pevné místo ve čtyřlínkovém psacím systému. Krátké litery (a, c, e, i, m, n, o, r, u, v, ale také t) jsou totiž pevně umístěny mezi základní a vrchní linkou, přičemž na druhé straně střední písmena mají zase pravidelnou horní nebo dolní délku, ohraničenou horní dotahovací linkou (při b, d, f, h, k, l, s), nebo dotahovací linkou dolní (při g, p, q). Velikost horní a dolní délky je úměrná velikosti a tvaru litery. Ačkoliv tyto délky nemají klíčky a okrasy, již uvedené vlastnosti, jako také harmonické rozdělení vlasových a stínových tahů a jejich zaokrouhlení dodávají našemu písmu vzhled pokojné elegance, ve které chybí dynamika knižních písem, z kterých se vyvinula karolinská minuskula. Celkový duktus písma je tedy klidný. Je třeba ještě dodat, že čtyřlínkový psací systém karolinská minuskula převzala z polouнциály. Ale na rozdíl od polouнциály (která pouze pro některé litery zná minuskulní tvary) karolinská minuskula do čtyřlínkového psacího systému umísťuje již všechny písmena latinské abecedy. Zkratky v tomto písmu jsou početnější především v rukopisech církevního obsahu, ale omezují se skoro výhradně na často užívaná slova. Novinkou je však zavedení značek vlastního významu za ar, er, re. Ze starších ligatur se obzvláště dlouho udržely ct, et, rt, st a v tironských notách kořenící značka za et = & se používala nejen ve významu spojky, ale také uprostřed slova. Již od začátku karolinské minuskuly v rukopisech občas nacházíme také interpunkční značky, které se nejčastěji skládají z tečky, čárky a později také z jejich kombinací. Musím ještě dodat, že s otázníkem se střetáváme již na rozhraní VIII. a IX. století a od XI. století se rozdělení slova na konci řádku (často i na začátku řádku následujícího) označuje rozdělovacím znaménkem.

Z charakteristických tvarů jednotlivých liter musím připomenout a, které je ve starších dobách otevřené, a tedy nesporně ukazuje na svůj kurzívní původ. Po krátkém zápase tato forma brzy přepustila svoje místo minuskulnímu zavřenému tvaru. Písmeno d jednou má starší unciální formu, jindy zase tvar čisté minuskulní. Litera g v karolinské minuskule se podobá formě, kterou již poznáme z polouнциály, ale ve starších rukopisech je nahoře a dole otevřená, takže se podobá arabské trojce. Minuskulní n občas se střídá s majuskulním tvarem této litery. Písmeno t v karolinské minuskule ztrácí onu typickou formu, se kterou jsme se střetli ve všech národních písmech, a její tvar se podobá dnešní minuskulní formě této litery. Důležité je ještě konstatovat, že horní délky středních liter (b, d, h, l) ve starší době jsou kyjovitě zesílené.

Je pouze přirozené, že také karolinská minuskula prošla různými vývojovými stádii. Na rozhraní VIII. a IX. století charakterizuje ji hledání prvních písmových forem. V této době se odehrával zápas mezi tvary liter, mající původ v různých druhích latinského písma (například kurzívní a minuskulní a, majuskulní a minuskulní) a horní délky středních liter jsou ještě kyjovitě zesílené. Mezi nejkrásnější rukopisy této doby patří evangeliář, který na rozkaz Karla Velikého a jeho manželky Hildegardy v letech 781-783 na purpurovém pergameni zlatým a stříbrným inkoustem napsal Godesscalc, slavný písař dvorské školy Karlovy (vyobrazení viz Steffens, Paläographie, tab. 45a). V tomto unciálním rukopise ještě pouze dvě strany jsou napsány minuskulou. Naproti tomu však všechny folie zlatého žaltáře Karla Velikého (je ve Vídni, N. Bibl., Cod. 1861), který v roce 795 vyhotovil Dagulf, jsou již psané pouze minuskulou. Do této doby patří také takzvaná Alkuinova bible z Curychu (vznikla okolo roku 800) a trevírský evangeliář Ada (viz obrázek č. 56), který na konci VIII. století byl zhotoven zlatým písmem na pergameni přirozené barvy. Podle některých odborníků (Steffens, Paläographie, 45b) také tento rukopis je možno považovat za dílo Godesscalcova.

V druhé čtvrtině IX. století karolinská minuskula zdokonaluje formy svých liter, ale ještě také v této době horní délky středních liter jsou kyjovitě zesílené a některé litery (a, g) ještě vždy mají archaickou otevřenou formu (viz obrázek č. 57). Tyto znaky však nevymizely z našeho písma ještě ani v ostatních desetiletích IX. století, tedy ani v době, ve kterém je karolinská minuskula již úplně vyvinutá. Následující X. století vcelku žije z vývojového stupně, který minuskula dosáhla již na konci století předcházejícího. A tak rozdíl mezi karolinskou minuskulou IX. století a minuskulou století X. je nepatrný. Je sice pravda, že v X. století pomalu mizí archaické tvary písmen a kyjovitě horní délky středních liter, ale vcelku zde možno hovořit pouze o individuálních vlastnostech písařů. K charakteristickým vlastnostem minuskuly X. století bychom mohli počítat snahu po odděleném psaní slov, ale ani toto není provedeno důsledně. V grafickém provedení minuskuly X. století můžeme však pozorovat úpadek, z kterého se písmo vzpamatovalo až v následujícím XI. století. V tomto čase grafická tvorba písmen je znovu pečlivá a horní délky středních liter nejsou již kyjovitě zesílené. Obyčejně totiž končí trojúhelníkem nebo krátkou násadnou linkou a občas mají také vidlicovitý tvar. Novinkou XI. století je zavádění kulovitého s na konci slov (místo dlouhého s a často je nadepsané), dále se objevuje dvojité w (místo staršího uu), občasné užívání značky ... ve významu h a konečně užívání ... místo diftongu ae. Oddělené psaní slov se sice nezachovává důsledně ještě ani v této době, ale naproti tomu rozdělení slova na konci řádku často se již označuje rozdělovacím znaménkem. Za příklad krásné minuskuly XI. století může nám posloužit ukázka z traktátu Adversus quinque hereases od Sv. Augustina, který v letech 1029-1030 vznikl v klášteře Saint-Maur des Fossés (na Marně ve Francii - viz obrázek č. 58). Důležité je upozornit také na skutečnost, že u některých písařů v XI. století můžeme již pozorovat snahu po lámání kulatých tahů těla liter. Tím se v písmu zjevuje nový prvek, který se ještě silněji hlásí k životu v následujícím XII. století, které ve vývoji minuskuly znamená vrcholné období. Pevné a harmonické tvary jednotlivých liter (i při větším počtu zkratkách) minuskule XII. století dávají vzhled pravidelného a krásného písma, ve kterém se již důsledně zachovává oddělené psaní slov. Novinkou minuskuly XII. století je opět kladení čárky (nebo tečky) nad i a častější používání kulatého s, s kterým se setkáváme již i na prostředku slova. Kromě toho vidlicovitě zakončení horní délky středních liter, s kterými jsme se střetli už v XI. století, jsou nyní častější (například v písařské škole Sv. Petra v Salcburku) a dřívky samy o sobě jsou stejně silné. Na kráse a pravidelnosti písma nic nemění, ani skutečnost, že tahy jednotlivých liter jsou často hrubší než v čase předcházejícím. Zato však již vzpomenuť snaha zlomit kulatý oblouk tahu, žijící ve století XII., je neklamnou předzvěstí nových periody ve vývoji latinského písma, kterou nazýváme obdobím středověkým. V písmu, podobně jako ve stavitelství, charakteristickým znakem této periody je lomený oblouk, ke kterému grafický vývoj latinského písma směřuje již od XI. století.

Je pravda, že vývoj karolinské minuskuly od VIII. století až k minuskule století XII. v jednotlivých písařských školách kráčel cestami, které nebyly ani rovné ani rovnoměrně rychlé. V některých písařských centrech (například ve škole při klášteře Sv. Martina v Tours) již na rozraní VIII. a IX. století vyhotovují se knihy písmem, které je jakýmsi předchůdcem mezi polounciálov a karolinskou minuskulou. Na jiných místech (například v Rezně, v Salcburku a v některých klášterních školách katalánských) již od IX. století se píší kodexy krásnou karolinskou minuskulou. Ale nechybějí ani písařská centra, ve kterých karolinská minuskula velmi dlouho zápasí s jinými druhy latinského písma (například s písmem irsko-anglosaským ve Würzburgu a Fulde, s písmem vizigótských ve většině španělských škol. Vcelku však je možné konstatovat, že XII. století je časem definitivního vítězství karolinské minuskuly nad všemi ostatními druhy latinského písma a že jediné montecassinsko - beneventánské písmo jí odporuje ještě také v tomto čase. Musíme ještě dodat, že výzdoba knih i písmo mnohých písařských škol vcelku jsou si podobné (například písmo dvorské kanceláře Karlovy se podobá písmu školy při klášteře Sv. Havla, jako také písmu školy kláštera Sv. Emeráma v Rezně), ale v drobnostech můžeme zjistit odchylky, které jsou charakteristickými znaky určitých písařských středisek.

1. Výzdoba knih.

V době karolinské minuskuly zpočátku převládá ornamentika iniciálek nad figurální malbou. Motivy figurální jsou tedy zatlačeny do pozadí a když se i objevují, obraz zabírá celou strnu (viz obrázek č. 12). Nemůžeme ho tedy považovat za skutečnou iluminaci. Bohatá ornamentální výzdoba rukopisů čerpá svoje motivy především z říše rostlinné a živočišné a stojí pod silným vlivem irsko-anglosaské ornamentiky, ke které se přibírají také prvky orientální (fantastická postavy - zvířata), doplněné architektonickými motivy orientálního křesťanstva, hlavně syrského. Stmelením vzpomenuť motivů za Karla Velikého v knižním malířství vzniká nový umělecký styl, který v pozdější době ovlivnil také malbu italskou, španělskou, německou a anglickou (viz výklady o národních písmech a příslušná část úvodní rozpravy o vzniku a vývoji knižního malířství). Luxusní vzhled rukopisů často se zvyšoval ještě také zlatým a stříbrným inkoustem a purpurovým pergamenem, které karolinské knižní malířství převzalo z doby římské. Je pravda, že také grafické prvky luxusních rukopisů jsou kaligraficky ztvárněny a jejich organickým doplňkem je ornament, ke kterému později přistupuje také figurální malba, budující na prvcích renesance karolinské a otoské. Ornamentální motiv a iluminace v tomto čase tvoří již nerozlučnou část samotného písma.

2. Písmo listin.

Je jen přirozené, že karolinská minuskula ovlivnila také písmo současných listin. Viděli jsme již, že kancelář Merovingů na vyhotovení svých písemností používala zvláštní typ kurzívy, kterou (jak jsme to již viděli) jmenujeme písmem merovinským. Tato merovinská kurzíva se udržela také v kancelářské praxi prvních Karlovců, ačkoliv je možné konstatovat, že již od doby Karla Velikého její grafická tvorba stojí pod vlivem karolinské minuskuly. I když totiž písmo diplomů Karla Velikého ve svém celku vykazuje ještě charakter merovinské kurzívy (viz obrázek č. 46), před si jen pod vlivem karolinské minuskuly je možné v ní již zjistit snahu po odděleném psaní slov a liter a z toho vyplývající omezování ligatur. Kromě toho nápadná je také větší pravidelnost v grafické tvorbě liter, které mají již také pevnější místo ve čtyřlínkovém psacím systému. A tak písmo listin, především v posledních letech panování Karla Velikého a za vlády Ludvíka Pobožného (814-840), vždy víc a víc se přibližuje k písmu současných knih, tedy ke karolinské minuskule. Charakteristické znaky merovinského písma se v královské kanceláři udržely však velmi dlouho. V kanceláři Ludvíka Pobožného v datovacím řádku

se užívalo sice nové minuskuly, ale merovinské prvky v písmu královské kanceláře (především litery a, c, e, r, t) se objevují ještě také za vlády Ludvíka Němce (840-876). Musíme však konstatovat, že právě za tohoto panovníka celé diplomy píší se již minuskulou. Zásluha na zavedení minuskuly do královské kanceláře připisuje se notáři Hebarhardovi (Sickel, Kaiserurkunden in Abbildungen, 160 n.), který byl později titulárním kancléřem Ludvíka Němce. Je však důležité upozornit také na fakt, že tato minuskula za svého života na poli diplomů, v porovnání s minuskulou knih, předci jen vykazuje odlišný charakter, a proto ji nazýváme diplomatickou minuskulou.

Celkový charakter diplomatické minuskuly odpovídá všeobecným charakteristikám minuskuly karolinské, od které se však liší zachováním neúměrné výšky horní délky středních liter (b, d, h, l), ale také p a dolní délky f a dlouhé s). Jejich vrcholy buď zdobí kličky, nebo švih dřívku na pravou stranu. Při charakteristice diplomatické minuskuly musím ještě vyzdvihnout skutečnost, že oblíbeným prvkem při grafické tvorbě všeobecné značky zkrácení je taktéž klička různých tvarů. Ligatury, ačkoli jsou omezené, zachovávají starší formy především při ct, et, rt, st. Kromě toho starší tvary zachovávají také některé litery, mezi kterými musíme připomenout otevřenou formu a, velké zlomené c (často ozdobené kličkou), hluboko pod základní linkou sestupující r a kurzivní tvar litery t s bříškem na levé straně dřívku. Za příklad diplomatické minuskuly z poslední čtvrtiny IX. století může nám posloužit písmo diplomu Ludvíka II. z roku 882 (viz obrázek č. 59). Je třeba ještě dodat, že první řádek diplomů má prodloužené písmo.

Diplomatická minuskula od svých počátku vcelku až do poloviny IX. století zachovala svůj původní charakter. Vcelku nepatrné rozdíly je možno zjistit pouze v ozdobě dřívků a ve tvarech všeobecné značky zkrácení. Je možné je připsat buď individualitě písařů nebo úzu příslušné kanceláře, která vydala listinu. Jinak ještě také v polovině XI. století nejen celkový charakter písma, ale také grafické prvky jednotlivých liter zůstávají stejné jako v časech předcházejících. Svědčí o tom také naše ukázka z diplomu Henricha II. z roku 1053 (viz obrázek č. 60), ve které jména svatých (a pomístní názvy) jsou psané kapitálou. Zvyk psát tato jména kapitálou nebo unciálou v listinách se udržel v XI. a XII. století.

Ve vývoji diplomatické minuskuly na rozraní XI. a XII. století můžeme již zjistit prvky, které změnilly také celkový charakter tohoto písma. Již od druhé poloviny XI. století se diplomatická minuskula vždy víc a víc blíží k minuskule, s jakou se setkáváme v současných knihách. Vzpomenuté charakteristické vlastnosti diplomatické minuskuly ve XII. století pomalu se ztrácejí, takže vcelku na rozhraní XII. a XIII. století minuskula diplomů v podstatě se neliší od minuskuly, které se v této době používalo při psaní knih.

3. Písmo soukromých listin.

Na poli soukromých listin vývoj minuskuly nebyl jednotný. Některé soukromé listiny napodobují písmo královských listin, jiné zase za vzor slouží písmo současných knih, což je možné zjistit především v listinách církevních a světských knížat. Ale také v písmu těchto posledních dělků středních liter jsou poměrně větší než v písmu knih. Kromě toho také celkový duktus písma je volnější než v knihách. Ale již v XI. století v listinách těchto církevních a světských knížat, které mají kancelář, je možno pozorovat odklon od minuskuly knižní a vždy častější a častější napodobování minuskuly diplomatické (prodlužování liter prvního řádku, všeobecná značka zkrácení, neúměrná výška ozdobných dělek středních liter atd.). A tak, ačkoli karolinská minuskula na poli soukromých listin v některých kancelářích vnikla již v třicátých letech IX. století (tedy dříve, než do říšské kanceláře),

charakteristické znaky diplomatické minuskuly písma těchto kancelářů definitivně převzalo až ve XII. století.

4. Papežská (kuriální) minuskula.

Je to písmo papežské kanceláře, která na rozhraní XI. a XII. století při vyhotovování svých písemností začala používat také karolinskou minuskulu, a to místo do té doby používané mladší kuriály. Je pravda, že zápas mezi kuriálou a karolinskou minuskulou, který měl za následek přechodné tvary liter, v konzervativní papežské kanceláři trval celé XI. století. V době tohoto zápolení se zde střetáváme s karolinskou minuskulou buď pouze v datovací formulí, nebo ojediněle také v kontextu papežských bul. Ale na rozhraní XI. a XII. století v písmu papežských listin již pouze některé litery mají své staré kuriální tvary. Pontifikát papeže Honoria II. (1124-1130) je však časem definitivního vítězství minuskuly nad kuriálou. Avšak papežská kancelář zpočátku napodobuje tvary nám již známé diplomatické minuskuly, právě za pontifikátu Honoria II. dožila se tato minuskula zvláštního grafického ztvárnění, se kterým se setkáváme výlučně pouze v papežských písemnostech. Pro tento zvláštní charakter minuskulu papežských listin můžeme nazvat papežskou nebo kuriální minuskulou.

V celkové charakteristice papežské minuskuly musíme vyzdvihnout její krásu a pravidelnost grafického provedení. Litery jsou drobné a samostatně psané. Horní délky středních liter (b, d, h, l) jsou velké a končí jemným napravo zahnutým hrotem. Dolní délky středních liter (p, q, ale také dlouhé s a f) jsou však poměrně krátké a jejich konce vždy se zahýbají na levou stranu. K charakteristickým vlastnostem papežské minuskuly patří také ozdobování horní délky dlouhých liter (f, dlouhé s a v ligatuře také krátká litera c) klíčkami různých tvarů. Nejčastějšími ligaturami papežské minuskuly jsou ct a st, ale na rozdíl od diplomatické minuskuly v tomto písmu mezi literami ligatur jsou větší mezery a dřívky (při ct dřív písmene t je prodloužený a na horní konec oblouku c je nasazený dlouhý dřív, ozdobený klíčkou) jsou spojené dlouhým příčným břevnem. Zkratky jsou poměrně řídké a všeobecná značka zkrácení, podobně jako v diplomatické minuskule, také zde je klíčka různých tvarů. Musíme ještě dodat, že první řádek papežských listin (často také celý nebo část druhého řádku) má prodloužené písmo. Kromě toho první řádek, stejně jako důležité části listin, začínají iniciálou. Příklad tohoto úhledného písma, kterým se psaly pouze listiny důležitějšího právního obsahu, podává nám ukázka z privilegialní listiny papeže Honoria II. z roku 1127 (viz obrázek č. 61). Konzervativní papežská kurie ve svých důležitých písemnostech (listiny méně důležité právního obsahu psaly se jednodušším, méně ozdobným a písmu knih podobným písmem) tradičně zachovávala tento celkový charakter minuskuly, a to od jejího uvedení do papežské kanceláře vcelku až do počátku XIII. století. V této době však již také do papežské minuskuly pronikají grafické prvky podmiňující další vývoj písma, které pozměnily také celkový charakter tohoto písma. Jako příklad této pozměněné papežské minuskuly poslouží nám ukázka z listiny papeže Gregora IX. z roku 1229 (viz obrázek č. 62). V písmu této listiny se silně již hlásí k životu prvky, které usměrnily další vývoj středověkého latinského písma.

Musíme ještě dodat, že byly, kterých právní obsah byl méně důležitý, se psaly jednodušším a méně ozdobným písmem. Také v písmu bul horní délka středních a dlouhých liter jsou velké, naproti tomu však dolní délky jsou neúměrně krátké. Co do grafické tvorby liter toto písmo vcelku zodpovídá písmu papežských privilegií, ale na rozdíl od tohoto často vidlicovitě zakončené horní délky středních liter jsou jednoduché a bez ozdob. Klíčky chybějí také při dlouhých literách. Nenacházíme je ani v ligaturách ct, st a kromě toho chybí zde také dlouhé příčné břevno, které v písmu privilegií spojuje tyto litery. V prvním řádku bul chybí prodloužené písmo, se kterým se setkáváme nanejvýš ve jménu vydavatele. V bulách na těchto místech, na kterých v písmu privilegií byly iniciály, jsou jednoduché

majuskulní tvary, ale první litera vydavatelova jména obyčejně bývá iniciálou. Všeobecnou značkou zkrácení v písmu bul není již klíčka, ale občas mírně zvlněná vodorovná čárka. Tento typ papežské minuskuly se užíval v bulách již od časů pontifikátu papeže Honoria II. a vcelku vždy se blíží k tvarům současné knižní minuskuly.

Nakonec je třeba ještě znovu upozornit na skutečnost, že XII. století je mezníkem jak ve vývoji knižní výzdoby, tak také v grafickém vývoji latinského písma. Je sice pravda, že v této době se především italské kodexy píše krásný, pravidelným a okrouhlým písmem, které sloužilo za vzor při grafické tvorbě liter renesančního písma XV. století. Ale snaha po lámání oblouků a dřívků liter, s kterou jsme se setkali již v XI. století, především v západoevropské písařských školách XII. století je již natolik silná, že v následujícím XIII. století úplně změnila charakter latinského písma. A tak tento nový motiv, totiž lomení oblouků a dřívků, se stal tedy základním prvkem, na kterém se budoval další grafický vývoj latinského písma v následující periodě.

Gotické písmo

Při rozboru montecassinského - beneventánského písma jsme viděli, že již od X. století se v něm objevuje nový prvek, totiž snaha po zlomení oblouků a dřívků liter, která velmi ovlivnila další vývoj latinského písma. Tento prvek v montecassinském - beneventánském písmu zřetelněji vystupuje však až v XI. století, tedy v době, ve které se s ním občas setkáváme již také v jiných písařských oblastech. Vcelku však je možné konstatovat, že se tento nový prvek v písařském umění intenzivněji začal hlásit k životu až v době, ve které severofrancouzský stavitelský styl románský kulatý oblouk přeměnil na zlomný oblouk gotický. A tak pod vlivem současného estetického vkusu a duševního rozpoložení středověkého člověka dosavadní kulaté tvary liter vědomě se přetvářejí na formy lomené, a to (podobně jako ve stavitelství) především v severofrancouzských písařských školách. Zde na rozhraní XII. a XIII. století vývoj v naznačeném směru již natolik pokročil, že úplně pozměnil charakter do té doby užívaného kulatého písma a vtisknul mu ráz písma štíhlého, ostrého a hranatého. Nazýváme ho písmo gotické. Je pouze přirozené, že jako každý nový druh latinského písma, tak také písmo gotické nevzniklo najednou. Zpočátku možno totiž zjistit přechodné druhy písma, ve kterých lomené prvky jsou jednou živější, jindy jsou zase zatlačeny do pozadí. Tento jev je možno snad vysvětlit individuálními vlastnostmi písařů, kteří jsou podmíněni také jejich školením v písařském umění (starší - mladší písařská škola).

Název písmo gotické je novověkého původu. Ve XIV. století pro označení gotického písma užívali výraz *textus* (*textura*) nebo *littera formata*. Podle Gótů, kteří zničili humanisty oživenou římskou kulturu, v době humanismu pro gotické písmo se ujal název písmo gótské. V tomto smyslu hovoří o něm ještě také učený Maurini (*Nouveau traité* II, 658). Paleografie XIX. století gotické písmo považuje zase za písmo scholastické, mnišské, hranaté a Francouzi je označují termínem *lettre de forme*. Když však uvážíme příbuznost mezi lomenými tvary liter a lomeným obloukem gotického stavitelského umění, na které snad první upozornil benátský archivář Riccardo Predelli (*Sulla storia della scrittura*, 22 - viz k tomu: Paoli, *Grundriss*, 19; Kautzsch, *Wandlungen in der Schrift*, 20 n.), název písmo gotické se zdá v plné míře opodstatněný. Když tedy hovoříme o nových formách latinského písma jako o gotických, vždy máme na mysli lomené prvky písařského a stavitelského umění, které se současně zjevují v gotickém stavitelském slohu, tak jako v písmu.

Gotické písmo, které na rozhraní XII. a XIII. století vzniklo v severofrancouzských písařských školách, v západoevropských zemích brzy vytlačilo z úzu do té doby užívané okrouhlé latinské písmo. V následujícím XIII. století živěji proniká nejen do Německa, ale také do Itálie, opanovává také Španělsko a až do XV. století je jediným písmem těch zemí, které stojí pod kulturním vlivem latinského západu. Je pravda, že gotické písmo úplně nezanklo ani v XV. století, ve kterém oživením prvků karolinské minuskuly vzniklo nové humanistické písmo. Místy se drží nejen v následujícím XVI. století, ale v některých zemích zachovalo se až do XIX. století. V Německu se toto písmo považovalo za národní německé písmo a ve své kurzívní formě se udrželo zde až do druhé čtvrtiny XX. století.

V naznačené době se na vyhotovení písemností používaly hlavně dva druhy latinského písma. Je to gotická minuskula a gotická kurzíva, ke kterým, pravda, přistupuje na paleografickém poli řidší gotická majuskule.

1. Gotická majuskule.

Velká většina písemných tvarů gotické majuskule vznikla z unciální abecedy. V grafické tvorbě liter gotické majuskule kulatost jednotlivých tahů je však ještě více zdůrazněna, jako v unciálním písmu samém. Pozornost zde zasluhuje vlnité zprohýbání těch tahů, které v unciále byly buď kulaté, buď rovné. Z jednotlivých písmen gotické majuskule upozorňují na sebe především zvláštní tvary liter A, N, T. Na svislý dřík litery A na levé straně se připíná zvláštní háček a oba tahy spojuje často vlnité nebo zalomené příčné břevno. Pozoruhodný tvar litery N se skládá také ze svislého dříku a vlnitého háčku, ale tento háček spojení s vrchním dříkem e na pravé straně. Písmeno T kromě své obvyklé majuskulní formy má také tvar, jehož břevno je prohnuté a na jeho pravý konec se připíná spirálovitě stočený dřík (viz obrázek č. 64).

V památkách se zapsaným písmem s jednotlivými literami gotické majuskule se střetáváme již na rozhraní první a druhé čtvrtiny XIII. století. Nacházíme je obyčejně na začátku kapitol a vět. Kromě toho také nápisy knih bývají vyhotoveny gotickou majuskulou. Jinak však toto písmo má charakter nápisový a kromě vzpomenuých případů jako samostatného druhu latinského písma se ho užívalo výlučně na poli epigrafickém. Proto je gotická majuskule spíše předmětem studií epigrafických než paleografických.

Je pravda, že tato perioda ve vývoji latinského písma již od XIII. století zná majuskuli (odlišnou od první), která zasluhuje plnou pozornost paleografů. Je to zvláštní typ majuskulních liter, které vznikly zvětšením a ozdobením písemných tvarů gotické minuskuly. Tyto majuskulní litery nacházíme již nejen na začátku kapitol a vět, ale později také v různých slovech, které měly upoutat čtenářovu pozornost. Tahy těchto majuskulních písmen bývají zdvojené a tělo litery je často provedené buď červenou, modrou a zelenou barvou, buď aspoň barevným šrafováním. Zvláštním způsobem zesílené tahy, jako také barevná výzdoba, dávají literám této gotické majuskule umělecký hodnotné tvary, které době zapadají do zduchovnělého životního prostředí středověkého člověka.

2. Gotická minuskula.

Hovořili jsme již o tom, že sklon k zlomení oblouků a dříků liter v latinském písmu se po prvé objevuje v montecassinsko - beneventánském písmu X. století. Následujícím XI. století tyto tendence

jsou zřetelnější již také v jiných písařských oblastech a na rozhraní XII. a XIII. století v severofrancouzských písařských školách úplně pozměnili vzhled do té doby užívané karolinské minuskuly. A tak vědomým zlomením dříků a kulatých tahů z karolinské minuskuly se vyvinula minuskula gotická, která se ve středověkém písařském umění intenzivně uplatňuje již od poloviny XIII. století. V druhé polovině tohoto století zlomení těla a dříků jednotlivých liter je důsledně provedeno, grafická tvorba písma je pečlivá a pravidelná. Je tedy nesporné, že již XIII. století můžeme považovat za dobu plného rozkvětu gotické minuskuly. Rozšíření písařského umění mezi laickými vrstvami, kterým se pod vlivem kvetoucích univerzit písmo stává společenskou nutností, jako také hojnějším používáním papíru ve XIV. století (místo staršího a dražšího pergamentu), ovlivnilo také další vývoj tohoto písma. Proti předcházející době gotická minuskula XIV. století je těžkopádnější, litery jsou víc k sobě sražené, občas ztrácejí svoje pevné i pravidelné tvary a bývají ostřejší než v předcházejícím století. Většina těchto vlastností gotické minuskuly je ještě zřetelnější v následujícím XV. století.

V celkové charakteristice gotické minuskuly musíme vyzdvihnout důsledné lámání okrouhlých tahů a horní i dolní délky středních liter. Počátek i konec tahů je ohraničený jemnými úsečkami, dále výška písmen je větší než jejich šířka a konečně zachovávání rozdílu mezi stísnovanými a vlasovými tahy je pravidelné. Vrcholy horních délek středních liter (b, d, h, k, l) jsou občas mírně rozstrapené. Jednotlivá písmena mezi sebou se často spojují jemnými tahy, ale slova se důsledně píší odděleně. Tyto vlastnosti, stejně jako pravidelnost tvarů jednotlivých liter a jejich kaligrafické provedení, dávají našemu písmu ornamentální charakter, který ve svém celku je stejný ve všech zemích latinské kultury. Je pravda, že podobně jako stavitelský sloh, také gotické písmo v některých zemích stojí pod vlivem domácích písařských prvků, které ho potom odlišují od současného písma jiných zemí. Tak například gotická minuskula anglická a německá (ale také česká a polská - porov. Friedrich, Paleografie, 156) je hranatější a ostřejší než minuskula italská a francouzská (Paoli, Grundriss, 21). Mezi ligaturami gotické minuskuly upozorňuje na sebe funkce takzvaného kulatého r (r rotunda). Toto písmeno se v předcházejících dobách používalo pouze v ligatuře ar - or, ale v našem písmu stojí v ligatuře již také s jinými písmeny (b, d, g, h, p, v). Důležité je ještě upozornit na fakt, že již od XIV. století se s ním setkáváme také tehdy, když nestojí v ligatuře s předcházející literou. K charakteristickým ligaturám písma patří také časté spojení oblouků dvou liter, a to tak, že konečný tah jednoho písmena je zároveň počátečním tahem litery následující (například: ba, de, do, ha). Musíme ještě dodat, že v karolinské minuskule uprostřed slova užívaná ligatura & = et od počátku XIII. století je vždy vzácnější. Zkratky v gotické minuskule, proti předcházející době, jsou mnohem častější a jejich grafická tvorba od XIV. století je méně pečlivá. Především ve zběžně psaných rukopisech značka zkrácení často mění svůj tvar, a to podle toho, s jakou literou zkráceného slova se pojí.

Také gotická minuskula má několik charakteristických písmen, mezi kterými na prvním místě je třeba upozornit na tvar litery a. Zpočátku gotická minuskula přebírá unciální formu této litery, tedy tvar, který se nachází také v karolinské minuskule. Ale již od posledních desetiletí XII. století hlava dříku se neustále prodlužuje a vždy se víc ohýbá nalevo, takže nad zavřeným bříškem unciálního a vzniká půloblouk, který po staletém vývoji vytvořil uzavřenou kličku. A tak již v druhé polovině XIII. století vzniká zvláštní forma litery a s dvěma bříškami na levé straně dříku. Tento tvar je však charakteristický především pro XIV. století. Z mladších forem této litery je třeba ještě připomenout tvar, který vznikl tím, že oblouček se na dřík připíná vždy výše a výše až konečně dosáhne vrchol dříku. Tato forma písmene a je charakteristická především pro gotickou kurzívu. Takzvané e caudata (...), místo diftongu ae, v písemnostech italské proveniencce se užívá pouze do konce XII. století, ale v ostatních zemích ho odstranilo až gotické písmo první poloviny XIII. století. Od té doby místo ... přise se jednoduché e. Kromě toho pro gotickou minuskulu je charakteristické také písmeno i. Již ve XII. století se v některých rukopisech nad literou i objevuje vlasově jemná čárka, a to obyčejně tehdy, když

za sebou následují dvě i. Je pravda, že občas druhé i se prodlužuje pod základní linku, a to bez jeho označení čárkou. Ale tato vlasová čára se již od počátku XIII. století vždy častěji objevuje také nad jednoduchým i, především v případech, kdy tato litera předchází nebo následuje za písmeny m, n, u. Přibližně v polovině XIV. století se z této čárky nad literou i vyvinula tečka, ale také po této době oba tvary ještě dlouho žijí vedle sebe. Kulaté s, které se v minuskule XII. století ve většině případů užívalo na konci slova, v gotické minuskule XIII. století se častěji a častěji nacházíme také na začátku a uprostřed slova. Kromě hranatosti mění svůj tvar také tím, že se zavírají půloblouky, původně otevřené nahoře i dole, čím především v XIV. století vznikají formy, podobné arabské osmičce nebo majuskulnímu B. Břevno litery t buď přetíná dřík, nebo se připíná na jeho vrchol. Kromě toho příčné břevno se neustále posunuje na pravou stranu, a tak v XIII. století vznikají tvary, které jsou téměř totožné s formou litery c a podobají se také tvaru písmene e. V následujícím XIV. století rozdíl mezi těmito písmeny je opět zřetelnější, neboť při grafické tvorbě litery t znovu se vrátili k jejím původnímu tvaru, ve kterém břevno přetíná dřík. Musíme ještě dodat, že v této době litera m na konci slova dostává nový tvar, který se podobá arabské trojce.

Za ukázkou gotické minuskuly z doby jejich počátků může nám posloužit výňatek z trevírského rukopisu z roku 1191, který obsahuje část předmluvy Rufiného latinského překladu Eusebiových církevních dějin (viz obrázek č. 63). V písmo tohoto kodexu je možno již zjistit téměř všechny charakteristické znaky gotické minuskuly. Šířka liter je menší než jejich výška a písmena jsou k sobě sražená. Rozdíl mezi stínovanými a vlasovými tahy se zachovává důsledně. Okrouhlé tahy liter jsou již zlomené a počátek i konec tahu je zakončený jemnou úsečkou. Je pravda, že písmenné tvary gotické minuskuly nesou stejně hranaté a stejně ostré ve všech zemích latinské kultury. Dokazuje nám to výňatek z teologického traktátu Planeta, jehož autor je Diego de Campis, kancléř Fernanda III. (viz obrázek č. 64). Písmo tohoto kodexu, které nám zároveň slouží za příklad gotické minuskuly španělské, je o celé čtvrtstoletí mladší než písmo předcházející (rukopis vznikl v roce 1218) a ačkoliv tvary jeho liter nejsou tak hranaté a ostré jako v rukopise Rufinově. Tato skutečnost je ještě zřetelnější v písmu kodexu Vergilia z počátku XIV. století, který kdysi patřil Petrarkovi (viz obrázek č. 65). Grafická tvorba jednotlivých liter tohoto rukopisu je pečlivá a při uměleckém provedení písmu upozorňuje na sebe pro italskou gotiku charakteristická skutečnost, že zlomené oblouky liter jsou ještě také v této době poměrně kulatější než v ostatních zemích. Do XV. století nás uvádí výňatek z Liber civitatis města Kremnice (viz obrázek č. 66). Tato městská kniha vznikla v roce 1426 a písmo ukázky nám představuje vyvinutou, pravidelnou a kaligraficky vyvedenou gotickou minuskulu. Dvojnásobné zalomení kulatých tahů zachovává se důsledně a rozměry liter jsou štíhlé, i když musíme konstatovat, že horní a dolní délky středních liter jsou poměrně krátké. Pata i hlava dříků jednotlivých liter (především i, m, n, u) končí hranatou hlavičkou a v celkovém charakteru písmu, jak také v jednotlivostech můžeme zjistit prvky onoho ozdobného typu gotické minuskuly, který nacházíme v liturgických knihách.

a) Písmo misálů: Je pouze přirozené, že pro běžné literární potřeby se používalo písmo jednodušší a méně pečlivé, víceméně ovlivněné prvky kurzívního písma. No v lepších právnických rukopisech, ale hlavně v knihách liturgického obsahu (v misálech) a od XIV. století také v městských knihách některých zemí (také v Uhersku) se užívalo ozdobnějšího a pravidelnějšího písma. Ukazuje na to také připojení výňatek ze zlomku kremnického misálu, který musíme položit do XIV. století (viz obrázek č. 67). Ačkoliv písmo tohoto zlomku je trochu těžkopádné, stejně zachovává pravidelnost písemných tvarů. Jednotlivé tahy jsou poměrně hrubé, kulaté tahy jsou až dvakrát zlomené a dříky, především u krátkých liter i, m, n, u, končí hranatou hlavičkou. K těmto vlastnostem písma misálů přistupuje dále nejen ohraničování počátečních a konečných tahů a spojování liter jemnými čarami, ale také poměrná velikost písmen, které časem získaly téměř geometrickou pravidelnost. Tento typ gotické minuskuly (je

to písmo misálů, littera grossa nebo psalterialis, textura, Misale-Schrift, lettre de forme) v knihách, určených na bohoslužebné účely, se udržel nejen následující XV. století, ale v liturgických knihách se s ním střetáváme občas ještě také okolo poloviny XVI. století. Kromě toho z vzor svých liter zvolil toto písmo také Jan Gutenberg, který okolo roku 1445 vymyslel stroj n liti písmen (Bömer, Die Schrift, 143). Tento epochální objev ovlivnil přirozeně také vývoj psaného latinského písma, které od této doby pomalu ztrácí svůj předešlý význam. Ručně psané knihy se stávají jevem stále řidším a na jeho místo nastupuje tisk, který se však v literárním životě významněji uplatňuje až od počátku XVI. století.

3. Gotická kurzíva.

Velký rozmach duchovní kultury v době gotiky, do určité míry podmíněný a ovlivněný také současnými technickými skutečnostmi (například výroba laciného papíru), přirozeně měl za následek také vznik kurzívního písma. Pod vlivem kvetoucích univerzit se písmo stává totiž duchovním majetkem širokých vrstev laických, které od této doby se nedívají na písmo jako na výsadu privilegované třídy duchovních osob. Vidí v něm spíše společenskou nutnost, hluboce zasahující tak do každodenního života. Proto se také laické vrstvy školí v písařském umění, proto tyto vrstvy píší a poměrná lacinost papíru především od XIV. století umožňuje jim psát mnoho. Atak se tedy písmo stává nerozlučnou částí současného denního života. Je pravda, že psaní ornamentální gotickou minuskulou, jejíž litery se často rozpadají na malé - drobné čárečky, nevyhovovalo podmínce rychlého psaní, neboť grafická tvorba jejich liter vyžadovala mnoho času. Ve vývoji gotické minuskuly již od XIII. století je možné proto pozorovat snahy, směřující na přizpůsobení tohoto písma běžným denním potřebám ve kterých nezáleží tk na úhlednosti písma, jako spíše n rychlém zachycení myšlenky, nebo předneseného slova (například na univerzitních přednáškách). Požadavku rychlého psaní zpočátku jak tak vyhovovala jednoduchá a zběžně psaná gotická minuskula nebo minuskulní polokurzíva, tedy minuskula, promíšená kurzívními prvky. Za příklad tohoto písma z Uherska může nám posloužit listina krále Bely IV. z roku 1263 (viz obrázek č. 68), jejíž minuskula je promíšená kurzívními prvky. Z tohoto přechodného písma, ve kterém hodní délky středních liter (především b, h, l) končí napravo zahnutým půlobloukem, ve XIII. století se vyvinula kurzíva, pro kterou zdomácněl název gotická kurzíva.

Dodnes není uspokojivě rozřešená otázka, kde toto písmo vzniklo. Někteří odborníci (například: Friedrich, Paleografie, 168; Bretholz, Paläographie, 98) v souvislosti s písmem jihoitalských veřejných notářů, které je spojením mezi mladší římskou kurzívou a kurzívou XIII. století, pokládají za pravděpodobné, že počátky pokusů o přetvoření minuskuly n kurzívu musíme hledat v Itálii.

Při celkové charakteristice gotické kurzívy je třeba upozornit na skutečnost, že v grafické tvorbě její liter chybějí tahy, které v gotické minuskule překážely rychlému psaní. Je to především odstranění zlomení konců dříků krátkých liter (i, m, n, u), které v gotické kurzívě v diagonálním směru spojují se vlasovými čárkami. Chybí zde také ohraničení jednotlivých tahů jemnými úsečkami. Pro gotickou kurzívu charakteristické jsou však především horní délky středních liter b, d, h, k, l, které již ve vzpomenutém přechodném písmu končí napravo zahnutou čárkou (je pravda, že kromě dřívku litery d, který se zahýbá nalevo). Z toho se v gotické kurzívě vyvinuly klíčky, které umožňují spojení mezi sousedními literami. Také dolní délky středních a dlouhých písmen (g, j, p, f a dlouhé s) v gotické kurzívě se přetvořily na klíčky, které se s oblibou přenášejí také n ramínka některých krátkých liter (například: m, n, v). Novinkou gotické kurzívy je také způsob grafické tvorby značky zkrácení. V předcházejících dobách se značka zkrácení kladla nad zkrácené slovo, a to novým nasazením pera. V gotické kurzívě, především od poloviny XIV. století, tato značka (kde to je jen možné) vychází z poslední litery slova a v podobě velkého oblouku se zahýbá nad zkrácené slovo. Interpunkce, pokud se

s ní vůbec setkáváme, nesleduje žádná pravidla. Je třeba ještě dodat, že malý prostor mezi jednotlivými literami a jejich spojení mezi sebou, dále zanedbávání přesných forem, jakož i silné zmenšení rozměrů liter gotické kurzivě vtiskuje nový vzhled, ve většině případů podmíněný individualitou písaře. Je pravda, že v tomto směru uplatnila svůj vliv také obsahová stránka písemnosti, vyhotovené gotickou kurzívou. V této souvislosti je totiž důležité upozornit na skutečnost, že gotickou kurzívou se nepsaly pouze běžné záznamy denního života, ale používalo se jí také jako knižního písma. V tomto případě však gotická kurzíva má zvláštní charakter a při vši volnosti (knižní kurzíva) se vyznačuje pečlivějším provedením a určitou pravidelností písmenných tvarů. V celku podobný jev je možné zjistit také v písmu originálů listin. Ale v konceptech písemnosti se gotická kurzíva objevuje v nerozmanitějších formách, obvykle spojených s osobními vlastnostmi písařů, mezi kterými nesporně velkou úlohu má i školení v písařském umění.

Z tvarů jednotlivých písmen (kromě uvedených) zmínku zasluhuje především pro gotickou kurzívou charakteristická jednoduchá forma litery a, ve které se oblouček na levé straně dřívku připíná až na jeho vrchol. Kromě toho upozorňuje na sebe také měnicí se tvar litery e, která také v gotické kurzívě nahrazuje ... nebo diftong ae. Místo zavřeného tvaru této litery často se střetáváme s otevřenou formou, ve které starší oko nahradilo se mírně prohnutým háčkem. Tento háček se připíná na vrchol svislé čárky, ale okolo poloviny XIV. století často je od ní oddělený. Jinak, podobně jako v gotické minuskule, forma tohoto písma podobá se literám c a t. Musím ještě dodat, že tečka nad literou i, jako v gotické minuskule, tak také v kurzívě se objevuje až okolo poloviny XIV. století.

Jako příklad kurzivy z přelomu XIII. a XIV. století v Uhersku můžeme zde uvést listinu Václava III. (ze dne 18. října 1301), který na uherském trůně dostal jméno Ladislav (viz obrázek č. 69). Horní délky středních liter ve většině případů ještě vždy končí napravo zahnutým půbobloukem, ale dolní délky stejných písmen (především g, p), a také dřívky litery f a dlouhého a obvykle tvoří kličky. Tvarů jednotlivých písmen upozorňuje na sebe jednoduchá forma litery a, která vznikla tím, že se oblouček na levé straně připíná na vrchol dřívku. Je pravda, že kromě toho nacházíme zde také tvar, který má svůj původ v unciale. Známou kulatou kurzivní formu má písmeno d. Litera e má téměř výlučně pouze otevřenou formu, ve které se oko nahradilo malým prohnutým háčkem, připojeným na vrchol svislé čárky. Dlouhé s na konci slova je pouze výjimečným jevem, neboť pravidelně na tomto místě nacházíme obvyklý kulatý tvar.

Je jen přirozené, že také gotická kurzíva (podobně jako jiné druhy latinského písma) v různých zemích dostává zvláštní lokální zabarvení, které často (jako například ve Španělsku, Anglii) spočívá na starších písařských tradicích příslušných zemí. Z toho vyplývá, že nemůžeme hovořit o jednom typu tohoto písma. Za příklad gotické kurzivy z Německa uvádíme ukázkou z Gysilbertovy listiny z roku 1319 (viz obrázek č. 70). Celkový duktus písma této listiny je plynulý a rozdíl mezi stínovými a vlasovými tahy se zachovává důsledně. Jména (ale také jiná slova) začínají majuskulní nebo zvětšenou minuskulní literou. Slova se píší odděleně, za to však jednotlivé litery slova jsou nejčastěji mezi sebou spojené. Horní délky středních liter (především b, d, h) se přetvořily již na kličky. Litera a je větší než ostatní písmena a má dvě břicha na levé straně dřívku, tedy tvar, který již v druhé polovině XIII. století nacházíme v gotické minuskule. Písmeno d a koncové s mají kulatou kurzivní formu a nad literou i je obvykle čárka.

Již z připojených ukázek je zřejmé, že pro gotickou minuskulu charakteristické hranaté tvary liter jako také vyložené lomené a ostré tahy až do XIV. století do kurzivního písma vcelku nepronikly. V tomto století však kurzíva prožívá různé změny, ve kterých se ztrácí především dřívější pravidelnost

písma, a to hlavně na poli literárním. Kromě toho do knižní kurzivy XIV. století čím dál tím více v trochu pozměněné formě pronikají výlučně gotickému písmu vlastní prvky. Tyto prvky natolik mění celkový charakter knižní kurzivy, že někteří odborníci proto toto písmo pokládají za gotickou kurzívou, když nám již známou starší kurzívou pokládají za kurzívou latinskou (viz například: Friedrich, Paleografie, 174 n.). Nakonec je třeba ještě znovu zdůraznit, že kromě individuálních grafických vlastností písařů knižní kurzívou ovlivnila jednak obsahová stránka písemnosti, jednak lokální písařská tradice prostředí, ve kterém písemnost vznikla. tím si vysvětlíme skutečnost, že nejen celkový duktus písma, ale také grafická tvorba jednotlivých liter například v písmu registrů je jiná, než v rukopisech náboženského nebo juridického obsahu. Proto též charakter písma v rukopisech italského původu je jiný, než v rukopisech anglické, francouzské nebo uherské proveniencí. Za příklad knižní kurzivy z našich zemí může nám posloužit výňatek z překladu magdeburského práva z roku 1473, který se zachoval ve známé městské knize žilinské (viz obrázek č. 71). Výňatek je ukázkou písma třetího písaře žilinské knihy. Písmo je prosáknuté gotickými prvky a kličky na horních délkách středních liter jsou vyvinuté. Z uncialního tvaru odvozená forma litery a zde chybí, písmeno e má obvyčné oko a nad literou i je zpravidla tečka. Z grafického hlediska písmo ukázkou je dále dokladem toho, že také naše písemnosti, vyhotovené národním jazykem, celkově souvisí s písařskou oblastí německou a druzí se tedy k paleografii oblasti západoevropské.

4. Knižní iluminace.

Toto umění se laicizuje v dobách gotiky především pod vlivem univerzit. Gotická miniatura vyrovnala se již s problémem vzájemného poměru mezi figurou a ornamentem. Náměty ornamentů čerpají se nejčastěji ze světa rostlinného (listy) a spolu s figurou tvoří harmonický celek. Ztvárnění uměleckého zážitku v době gotiky stojí, je pravda, pod vlivem obsahového porozumění díla. Tím si vysvětlíme nejen počáteční zanedbávání poměru přirozené velikosti jednotlivých prvků a zanedbávání hloubky obrazu, ale také jeho optickou neucelenost. Pro gotického umělce zpočátku charakteristické je totiž zanedbávání bezprostředního pozorování přírody a typizace formy, ve které například umělecké ztvárnění lidské postavy (hlavně tváře) je ovlivněné současným ideálem krásy. Ale smyslnější chápání formy na počátku XIV. století je již předzvěstí realismu. A tak již okolo poloviny XIV. století se totiž zanedbává dřívější typizace a ještě před koncem téhož století se v knižní iluminaci hlásí k životu na bezprostředním pozorování přírody založený realistický obraz, ve kterém především tvář lidské postavy prozrazuje již vyvinutý smysl pro individualizaci (viz str. 96 n.). Je třeba ještě dodat, že v kodexech, psaných kurzívou, obvykle chybí obraz a jejich výzdoba se omezuje téměř výlučně na barevné (obvykle červené) provedení iniciálek nebo slov, jejichž význam se má vyzdvihnout.

5. Písmo listin

Písmo diplomu je pravda, že ještě také ve XIII. století má často všechny nám již známé charakteristické znaky diplomatické minuskuly. Od této doby se však zvětšuje počet listin, jejichž písmo víceméně sleduje vývoj současného písma knižního a velký počet listin vyhotovuje se také kurzívou.

Písmo říšské kanceláře, a podle jejího vzoru také písmo jiných panovnických kancelářů, vcelku sleduje sice písmo listin papežských, ale již v XIII. století se v něm ztrácí předimenzovaná velikost dolní i horní délky středních (a dlouhých) liter, která patří mezi charakteristické znaky diplomatické minuskuly. V tomto století mizí také různé tvary ozdobné kličky, které se v diplomatické minuskule

uplatňovaly nejen při grafické tvorbě všeobecné zkratky zkrácení, ale (což je důležité) také při zakončování dolní a horní dělky (především) středních liter. Taktéž během XIII. století z prvních řádků diplomů vymizelo také prodloužené písmo a na jeho místo nastupuje často umělecky ztvárněná iniciála. Od této doby velké ozdobné litery nacházíme občas také na více místech slavnostních privilegií. A tak písmo tohoto druhu listin, po ztrátě vzpomínaných charakteristických zvláštností diplomatické minuskuly, vcelku sleduje vývoj písma knižního, od kterého se liší jediné snad větší svízností a volností celkového ductu. Tak vzniklo krásné listinné písmo, které můžeme položit mezi minuskulu a kurzívu. Je pravda, že písemnosti méně důležitého obsahu se psaly také kurzívou.

Písmo soukromých listin, které (jak jsme to již uvedli) zvláštnosti diplomatické minuskuly převzalo až v XII. století, vcelku sledovalo vývoj písma předcházejícího druhu listin. Je třeba však konstatovat, že na poli soukromých listin kurzíva, jakož také knižní písmo jsou jevem poměrně častým.

Písmo papežských listin v době gotiky nesleduje vývoj písma ve světských kancelářích. Jako v italském písmu vůbec, tak také v písmu papežských listin chybějí hranatá a ostré tvary. Písmo slavnostních papežských privilegií přibližně až do poloviny XV. století vcelku zachovává charakteristické písemné znaky nám již známé papežské nebo kuriální minuskuly, je pravda, že ovlivněné také prvky gotického písma. Tento dlouhý život papežské minuskuly můžeme vysvětlit dodržováním kancelářských pravidel, které přibližně od rozhraní XII, a XIII. století pro určité druhy papežských listin předepisovaly dokonce také ductus písma. Je pravda, že papežská registra a písemnosti méně důležitého právního obsahu se psaly smíšenými tvary minuskulními a kurzívnými, tedy jakousi osobitou a úhlednou polokurzívou. Musíme ještě dodat, že úpadek v grafické tvorbě liter papežské minuskuly (která, jak jsme to již viděli, v papežské kanceláři se tradičně zachovávala přes celá staletí) můžeme pozorovat až okolo poloviny XV. století, tedy v době, ve které také do papežské kanceláře vniká humanistické písmo.

Nakonec je třeba ještě konstatovat, že ačkoliv gotické písmo je plodem scholastického středověku, se svojí kurzívnou formou přežilo nejen celé období svého vzniku, ale přeneslo se také do dalších století novověku. Životní síla gotické kurzívy (jejíž novověké tvary dostaly název moderní gotická kurzíva) byla totiž tak velká, že toto písmo přes celá století zdárně odporovalo novému (a můžeme říci modernímu) druhu latinského písma, které je plodem italské renesance. Je to takzvané humanistické nebo renesanční písmo.

Písmo humanistické

Vedle jiných sil především zduchovnělost scholastického gotického kultury vyvolala protichůdné hnutí, které (na rozdíl od dob přecházejících) svoji životní sílu čerpalo z antického názoru na smysl pozemského bytí člověka. Toto nové kulturní hnutí jmenujeme renesancí, která se rozvíjela na všechny složky současného života. Je pouze přirozené, že renesanční pohyb zrodil se v zemi, která si zachovala nejsilnější a nejživější tradici římského klasicismu, tedy v Itálii. Má kořeny již v druhé polovině XIV. století, ačkoliv své životní krédo naplno rozvinul až v následujícím XV. století. Významným znakem renesance je nadšení z antiky a na literárním poli z toho plynoucí oživení studia klasických autorů, jejichž rukopisy se sbíraly již od XIV. století s neobyčejnou láskou a vášní. Je pravda, že v této době přístupné staré texty latinských klasiků se zachovaly především v lepších rukopisech X.-XII. století, které byly vyhotoveny karolinskou minuskulou. Toto písmo se v době renesance považovalo za vzor antického písma a tak při opisování textů se začaly napodobovat také

tvary jednotlivých liter karolinské minuskule. V dějinách latinského písma tato skutečnost měla dalekosáhlé následky. V grafickém vývoji našeho písma znamenala totiž obrat, který oživením krásných, lehkých čitelných a kulatých forem karolinské minuskuly položil základy pro moderní formy latinského písma.

Již vzpomínané nadšení z antiky vzbudilo zájem mezi jinými také o její zbytky na poli stavitelském i uměleckém a vyvolalo také nadšený obdiv klasických autorů latinských a řeckých. Bohatí jedinci za každou cenu kupují nejen staré rukopisy s texty řeckých a latinských historiků, řečníků, básníků a jinou literární pozůstalost zbožňované kultury starého Říma, ale sbírají také antické nápisy. Tento ušlechtilý a zpočátku bezpochyby také diletantem podbarvený hon za starožitnostmi se rozšířil po celé Itálii, ale vedoucí místo již od počátku renesančního hnutí patřilo Florencii. Učení humanisté se zde seskupili okolo Cosima Mediciho (+1464) a mezi členy jeho literární společnosti upozorňuje na sebe známý krasopisec Poggio Bracciolini (1380-1459), především však vášnivý sběratel Niccolo Niccoli (1364-1437), který ve Florencii založil kaligrafickou školu (Prou, Manuel, 245) a považuje se také za původce renesančního písma. Vliv vzpomínané písařské školy, ve které texty klasických autorů z rukopisů X.-XII. století opisovaly se obrozenou karolinskou minuskulou, čemuž děkujeme za skutečnost, že nová móda v grafické tvorbě liter zdomácněla v písmu všech přívrženců renesančního hnutí. A tak s humanistickým hnutím, přes tvrdý odpor gotického písma, na všechny strany se šíří také nový druh latinského písma, pro které současníci užívali název: littera antiqua, littera antiqua horum temporu, dále romana (z toho anglické roman), rotunda, tonda, nebo italsky lettera antica (i jednoduše antica) a lettera antica nuova. V paleografii pro toto písmo zdomácněl název písmo humanistické (nebo také písmo renesanční) a v knižtiskovém umění se pro ní užívá termín antiqua (Steffens, Paläographie XXII). Musíme ještě dodat, že humanisti renesanční písmo používali nejen pro opisování textů klasických autorů, ale po krátké době také ostatní druhy svých písemností vyhotovují výlučně tímto písmem.

Do tištěných knih se humanistické písmo dostalo zásluhou Konráda Sweynheyma a Arnalda Pannartsa (též Pannartz). Tento poslední se bezdůvodně pokládá za prvního českého knižtiskaře, který úspěšně působil za hranicemi své vlasti (Tobolka, Dějiny čsl. knižtisku, 71 n.). Sweynheym a Pannarts založili první knižtiskárnu na italské půdě v klášteře Subiaco nedaleko Říma a na tištění svých knih od roku 1465 užívali humanistické písmo. Podle jejich příkladu a především zásluhou proslulého benátského tiskaře Alda Manutia (1448-1515; jeho jméno má také formy: Manuzi, Manuzzi, Manucci a pod.) humanistickým písmem se začaly tisknout knihy také za hranicemi Itálie. Tak například podle vzoru humanistických typů ze Subiaca již v roce 1470 vychází první kniha, tištěná ve Francii (Prou, Manuel, 246 n.). Ale v evropském knižtiskařském umění toto písmo definitivně z vítězilo (kromě Německa) vcelku až v XIX. století. A tak humanistické knižní písmo žije tedy ještě také dnes, je pravda, že na poli knižtiskařském, kde je známo pod jménem antiqua.

Humanisté psali majuskulou, minuskulou a kurzívou. Zvláštním druhem posledního písma je takzvané italské kancelářské písmo.

1. Humanistická majuskule.

Pomalost při grafické tvorbě majuskulních liter již v období raného středověku přerušila spontánní život majuskulních písem. A tak již od IX. století tyto písma ztrácejí svůj předešlý význam při psaní celých knih. Ačkoliv rukopisy, zhotovené pouze majuskulou, po této době definitivně mizí, titulní

strany luxusních kodexů, tituly knih, iniciály a důležitá místa textů také později se píšící majuskulními literami, především kapitálními. Tento zvyk převzali také humanisté a začátky textů, jako také nadpisy kapitol (občas také celé titulní strany) psali kapitálou jiných forem (viz obrázek č. 72, 73). Při grafické tvorbě jednotlivých liter této kapitály obvykle se používalo stejně hrubých tahů a chybí zde rozdíl mezi stínovými a vlasovými tahy. Tato skutečnost, stejně jako poměrně malá výška liter, celému písmu dodaly svižný a jemný vzhled. Je pravda, že při psaní titulů knih humanisté často si vzali za vzor kapitálu klasických forem, kterou nacházeli především na neobyčejně ceněných a hledaných antických nápisech. Kromě toho také iniciály mívají tvary klasické kapitály. Jinak se celé texty kodexů psaly takzvanou humanistickou minuskulou.

2. Humanistická minuskula.

Nespornou zásluhou renesance je oživení trvalých duchovních hodnot staré řecko-římské kultury. Při svém nadšeném obdivu antické literární tvorby humanisté sáhli po rukopisech X.-XII. století, ve kterých se zachovaly texty klasických autorů. Tyto kodexy byly napsány karolinskou minuskulou, která, jak jsme to již viděli, se považovala za vzor antického písma. V důsledku toho humanisté při opisování textů přebírali a tedy napodobovali také písmo svých předloh. I když kulatost tahů u italských písařů úplně nevymizela ani v dobách gotiky, napodobování karolinské minuskuly u mnohých humanistů velmi brzy dosáhlo takové dokonalosti (například Poggiovo písmo), že při rozlišování renesančních kodexů, především od rukopisů XI. a XII. století, naráží na značné těžkosti. Humanisté při opisování rukopisů nenapodobovali totiž pouze grafickou tvorbu liter, ale zachovávali také pravopisné zvláštnosti svých předloh, jako například ... místo diftongu ae. Ale několik drobností, které humanistická minuskula převzala z gotického písma (renesancí zavrhnutého), předci jen ukazují na humanistický původ kodexů. Kromě látky na psaní a celkového trochu přemělkovaného ductu humanistické minuskuly je to především z doby gotiky zděděná tečka nad i a takzvané kulaté r a s, které prozrazují humanistický původ rukopisů.

Z našich výkladů je tedy zřejmé, že humanistická (renesanční) minuskula je vlastně obnovenou karolinskou minuskulou, ovlivněnou některými prvky gotického písma. Nejstarší doklady humanistické minuskuly pocházejí z první poloviny XV. století (Valerius Flaccus z roku 1429, který se zachoval v Laurentianě ve Florencii. Porov.: Prou, Manuel, 246). Ale již v tomto století humanistická minuskula nejenže dokončila formování tvarů svých liter, ale dosáhla také neobyčejné krásy a dokonalosti. Proto se XV. století právem označuje za dobu největšího rozkvětu tohoto písma. Po této době ve vývoji humanistické minuskuly můžeme již pozorovat stagnování, které se dá vysvětlit tím, že psaná minuskula na poli současné knižní produkce brzy ztrácela své předešlé postavení. Její místo pomalu, ale jistě zaujímala tištěná minuskula, tedy antiqua, jejíž nejstarší doklady vedou nás k roku 1465. o čemž byla řeč výše.

Jelikož humanistická minuskula, jak jsme to již viděli, je vlastně obnovenou minuskulou karolinskou, celková charakteristika obou těchto druhů latinského písma je téměř totožná. V humanistické minuskule chybí totiž nejen gotické lomení, ale také gotické minuskule vlastní ostré tahy a úhly. Celkový ductus tohoto písma v souhlase s karolinskou minuskulou (a na rozdíl od dynamičnosti gotické minuskuly) je klidný. Kromě harmonických rozměrů písmen také pro humanistickou minuskulu jsou charakteristické nejen pevné tvary jednotlivých liter a jejich pevné místo ve čtyřlínkovém psacím systému, ale také oddělené psaní liter (i slov) a konečně také kulatost tahů při grafické tvorbě jednotlivých liter tohoto písma. Jedině snad interpunkce v humanistickém knižním písmu je pečlivější než v dobách předcházejících, ačkoliv ani zde význam jednotlivých interpunkčních

značek není ještě úplně pevný. Ale za tečkou, pokud má význam velké pauzy, vždy následuje velká litera. Musíme ještě dodat, že v této době oblíbená dvojtečka má význam střední a velké pauzy. Na označení krátké pauzy se však užívala také čárka, která zpočátku bývala nad řádkem a později se její poloha měnila. V humanistické minuskule původně početnější zkratky časem řídnou a užívání ligatur (ačkoliv znova častěji se vyskytuje ae, oe) vcelku nevybočuje ze zvyklostí které jsou nám známy již z karolinské minuskule.

Také o jednotlivých literách humanistické minuskuly vcelku platí stejně, co jsme říkali při vyvinutých tvarech minuskuly karolinské. Ale plnou pozornost zasluhují písmena e, i, j, m, r, s, u a v, které patří mezi charakteristické litery humanistické minuskuly. Při téměř otrockém napodobování karolinské minuskuly je přirozené, že humanisté zpočátku přebírali z ní již v gotice vymizené ..., které nahrazovalo diftong ae. Časem se však ... z písma humanistů měnila a na jeho místo znovu nastupuje bývalá ligatura nebo diftong ae. Místo čárky nad literou i, která se v minuskule objevuje až od XII. století, v humanistické minuskule vždy se klade tečka, zděděná z písma gotického. Když za sebou následují dvě i, druhé liteře humanisté dávají prodlouženou formu j, která však od XVII. století má pouze význam souhlásky. Pod vlivem gotiky na konci slova do humanistické minuskuly se dostala občas také zvláštní forma litery m, která se podobá arabské trojce nebo svislému háčku. Takzvané kulaté r je v humanistické minuskule samostatnou literou. Kulatá forma písmene s, která se objevuje již v gotickém písmu od XIII. století na různých místech slova, v písmu humanistů časem úplně vytlačila z úzu dlouhý tvar této litery. Konečně, písmeno u zpočátku má význam samohlásky i souhlásky, ačkoliv se na počátku slova objevuje již také tvar v. S tímto posledním se střetáváme od XVI. století častěji, až konečně od XVII. století tvar u obvykle znamená samohlásku, přičemž v se užívá ve významu souhlásky.

Za příklad humanistické minuskuly může nám posloužit výňatek z bernského rukopisu Valeria Proba (De notis antiquis), který byl dokončen v roce 1457 (viz obrázek č. 72). Jako v karolinské minuskule i zde se slova píšící odděleně a litery samostatně. Přece jsou některé skupiny liter spojeny. Zkratky jsou jednoduché a ligatury nepočetné (například st v pátém řádku). Pozornost zde zasluhuje značka za et, která se sice užívá ve významu zkratky, ale nacházíme ji zde na konci slova. V napodobování předlohy písař jde až tak daleko, že do popisu přebírá také ... místo diftongu ae. Nad literou i sice převládá tečka, ale zároveň zde nacházíme také í s čárkou nebo i bez označení. Takzvané kulaté r v našem rukopise chybí, ale na konci slova často nacházíme kulaté s, ačkoliv zde ještě převládá dlouhá forma poslední litery. Konečně litera u má ještě význam samohlásky a souhlásky. Příkladem vyvinuté humanistické minuskuly španělského původu je výňatek ze známé Salustiovy práce Bellum Iugurtinum, kterou v roce 1469 opsál Bernard Andor z Tarragony (viz obrázek č. 73). Písmo tohoto rukopisu se vyznačuje neobyčejnou krásou forem a čistotou i pravidelností tvarů jednotlivých liter. Má všechny znaky humanistické minuskuly (například: tečka nad i, ..., kulaté s na konci slova) a jediné kulaté r zde chybí. Zkratky a ligatury jsou nepočetné a celkově nevybočují z úzu, který se ustálil v době vyvinuté karolinské minuskuly. Pozornost zasluhují ještě horní délky středních liter (b, d, h, l), jejichž dřívky (v souhlase s karolinskou minuskulou XI. století) končí malým trojúhelníkem nebo násadní čárkou.

Musíme ještě dodat, že renesanční minuskul není jediným knižním písmem humanistů. Již v XV. století také na knižní pole vniká totiž nový druh latinského kurzívního písma, pro který se v paleografii ujal název humanistická kurzíva. Její počátky sahají až do prvních desetiletí XV. století.

3. Humanistická kurzíva.

Viděli jsme již, že při vzniku renesanční minuskuly velký význam měla minuskula karolinská, sloužící humanistům za vzor, který napodobovali. Ale podobný vzor pro kurzívní písmo (po zamítnutí gotiky) zde chyběl a tak humanisté již od počátku XV. století renesanční minuskulu začali uměle přetvářet na písmo kurzívní. Vyplývá z toho, že vývoj v tomto směru byl pomalý přirozeně že tu uplatnily také prvky ještě vždy živé gotické kurzívy (například: tvar litery a, dále kulaté d, r). Humanistická kurzíva se od počátku XV. století

pod vlivem kurzívy gotické vyvíjela tedy z renesanční minuskuly a okolo poloviny tohoto století tento nový druh kurzívního písmo je již úplně vyvinutý. Z uvedených příčin humanistická kurzíva vcelku zachovává tedy písemné formy renesanční minuskuly, ačkoliv tvary některých liter přebírá z gotické kurzívy, která však v Itálii byla okrouhlejší než ve středoevropských zemích. Je tedy vidět, že humanistickou kurzívu možno pokládat za zběžněji psanou a zjednodušenou renesanční minuskulu, ovlivněnou prvky gotické kurzívy.

Podobně jako renesanční minuskula také humanistická kurzíva vznikla v Itálii, a to pravděpodobně v okruhu nám již známé písácké školy ve Florencii (viz například: Friedrich, Paleografie, 186). Psaly se jí nejen listiny a listy, ale pronikla také do knih. Zaslouhou již vzpomenutého benátského knihtiskaře Alda Manutia od roku 1501 (když tímto písmem vydal Vergilia, viz. obrázek č. 74) dostává se také do tištěných knih (v Anglii má název italic, ve Francii italique), ve kterých byla oblíbená přes celé XVI. století. Již v druhé polovině XV. století humanistická kurzíva proniká také za hranice Itálie a při jejím šíření snad největší zásluhu získala si papežská kancelář, která od pontifikátu Eugena IV. (1431-1439) papežské breve poprvé vyhotovuje také tímto písmem (viz obrázek č. 75). Mezi jiným to dokazuje také skutečnost, že nejstarší kurzívní typy Alda Manutia, jejichž původcem je Francesco Griffio z Bologně, se velmi podobají humanistické kurzívě papežských breve (Barone, Cenzo paleografico, 6; Steffens, Paläografie XXV). Je jen přirozené, že tato nová kurzíva zdomácněla nejdříve v románských zemích, ačkoliv například v uherské královské kanceláři humanistickou kurzívou se píše již za krále Matěje (1458-1490) a také v císařské kanceláři (viz obrázek č. 76) i v královské kanceláři české je známa ještě před koncem XV. století (Friedrich, Paleografie, 188, 200). Je pravda, že humanistickou kurzívou se vyhotovovaly písemnosti především v řeči latinské (v řečech národních převládá gotika) a všeobecně se ujalo toto písmo až po tvrdém zápase s houževnatě se držící gotickou kurzívou. Tak v románském Španělsku humanistická kurzíva se všeobecněji rozšířila až okolo poloviny XVI. století, ve Francii vítězí vlastně až na počátku XVII. století a okolo poloviny téhož století zdomácněla také v Holandsku a v Anglii. V severských zemích (Dánsko, Švédsko, Norsko) nová kurzíva se ujala až v XIX. století a v Německu se udrželo gotické písmo dokonce až do našich dnů, vedle moderní latinky. Tento konzervatismus Německa zajisté souvisí s nesprávným a donedávna tradičně zachovávaným názorem, podle kterého gotické písmo musíme považovat za národní německé písmo.

V celkové charakteristice humanistické kurzívy je třeba upozornit na skutečnost, že (ačkoliv je zjednodušenou minuskulou) lehký dukтус písma, vázání liter ve slově a jejich šikmá poloha umožnily rychlé psaní, což je důležitou vlastností každého kurzívního písma. K charakteristickým vlastnostem této kurzívy patří tedy i naklánění písma na pravou stranu a kromě toho také zřejmá snaha celé slovo napsat jediným tahem. Horní i dolní délky středních liter (především v pokročilejším vývoji) občas tvoří smyčky a konečné tahy písmen kvůli spojení s následující literou se ohýbají napravo. Zkratky jsou zpočátku poměrně hojné, ale obvykle se omezují na často užívaná slova. S oblíbenou se používá kontrakce, ve které poslední litery zkráceného slova bývají menší a jsou nadepsané. Interpunkce je

poměrně pečlivá a vcelku platí o ní to, o čemž jsme již hovořili při charakteristice humanistické minuskuly.

Z jednotlivých liter tohoto písma si pozornost zasluhuje z gotické kurzívy převzatý a pro humanistickou kurzívu charakteristický tvar litery a, ve kterém se oblouk připíná na vrchol dřívku. Při grafické tvorbě horní i dolní délky litery f často vznikají kličky a konečné tahy písmen h, m, n, p se zahýbají napravo, což umožňuje jejich spojení s následujícími literami. Písmeno x často vzniklo spojením převráceného a obvyčejného c. Tvary ostatních liter vcelku odpovídají formám, obvyklým v humanistické minuskule.

Kurzívní prvky tohoto písma (například spojování liter ve slově, běžnější a plynulejší grafická tvorba tvarů jednotlivých liter) nelépe se projevuje v listinách a listech. Naproti tomu v knihách (a to také v tištěných) humanistická kurzíva se velmi blíží k obvyčnému a nám již známému písmu knižnímu. Je pouze přirozené, že také humanistická kurzíva často mává lokální zabarvení a můžeme proto hovořit o různých druzích tohoto písma. Jedním takovým druhem je takzvané italské kancelářské písmo, které se stalo písmem velkých osobností.

a) Italské kancelářské písmo (italsky scrittura cancellaresca) se vytvořilo z humanistické kurzívy a v XVI. století se s ním setkáváme nejen v papežské kanceláři (při psaní breve, v korespondenci Státního sekretáře, ve zprávách nunciů), ale také v kancelářích italských knížat a měst (viz list kardinála C. Borromea z roku 1562 - obrázek č. 77). Při vzniku tohoto písma se uplatnily také prvky gotiky (otevřený tvar litery e, kulaté d a r), které jsou nejzřetelnější v hranatých tvarech některých liter. K charakteristickým vlastnostem italského kancelářského písma především patří však svižný dukтус, zahnuté zesilování dolních i horních délek liter a jejich zahýbání na pravou stranu. Hlavy (konce) horních délek písmen b, d, h, l jsou hrubé, a proto v Itálii toto písmo dostalo název testeggiata. Ve veřejném životě a v kancelářích italských měst můžeme zjistit různé odstíny tohoto písma, které se označovaly jmény: lettera mercantile, notaresca, dále letter veneziana, fiorentina, romana, npolitna atd. Zajisté pod vlivem papežské kanceláře a na italských univerzitách studující zahraniční mládež, stejně jako zásluhou politických, literárních a obchodních styků italské kancelářské písmo proniklo také do zahraničí. Především ve Španělsku se dožilo toto písmo skutečně uměleckého ztvárnění. Jestliže však grafická tvorba jeho liter je zde ovlivněna prvky různých druhů latinského písma, kancelářské písmo ve Španělsku dostalo název bastarda nebo bastardilla. Podobný název (écriture batarde) mělo toto písmo také ve Francii, kde pod vlivem odchýlného odstínu jmenovali je také escriture italienne batrde a la francaise. V ostatní Evropě tento odstín kancelářského písma nedožil se většího rozšíření.

4. Knižní iluminace.

Humanistická knižní iluminace zpočátku taktéž sáhla po starších vzorech. Jako humanistům za vzor písma sloužily lepší rukopisy především z X.-XII. století, tak také renesanční iluminátor při ztvárnění uměleckého zážitku stojí pod vlivem pozdněrománské malby těchto rukopisů. Je pravda, že v XIV. století mající kořen individualizace skvělého vyjádření dožívá se právě v renesanční knižní malbě a bezprostřední pozorování přírody renesanční umělec již v XV. století ztvárňuje v dokonale ucelený literární obraz (viz str. 98 n.). Ale nověobjevené knihtiskařské umění již od konce XV. století vytlačuje ze života ručně psanou knihu a s ní také knižní malbu. A tak vcelku v následujícím XVI. století jako rukopisná produkce, tak s ní spojená knižní malba ztrácí svoji životní sílu a na jejich místo nastupuje tištěná kniha, ve které se malba nahradila dřevorez.

Vzpomenuté vlastnosti humanistickému písmu zajistily definitivně vítězství ve všech evropských zemích, žijících pod kulturním vlivem Říma. Předci jen toto písmo přes dlouhé staletí muselo zde o prvenství zápat s písmem obvyklým především v národních řečech, které je v paleografii známé pod jménem moderní gotické písmo.

Moderní gotická písmo

Gotická minuskula, který byla jediným písmem lepší ručně psané středověké knihy, po objevení knihtiskařského umění ztratila svůj předešlý význam. Naproti tomu však životní síla gotické kurzívy byla tak velká, že toto písmo přes celá století úspěšně vzdorovalo novému a módnímu humanistickému písmu. Důležité je konstatovat, že do gotické kurzívy XVI. století pronikají také již individuální vlastnosti písařů. S tím spojená deformace liter, jako také nepravidelné používání zkratk měly za následek těžkou čitelnost písma, která se znovu zlepšuje pod vlivem tisku vcelku od XVIII. století. Pod vlivem místních písafských zvyklostí v jednotlivých zemích dostává toto písmo speciální charakter, který v dalším svém vývoji zajisté by byl vedl ke vzniku národních písem (Steffens, Paläographie XXVI). Ale šířením humanismu se vývoj latinského písma ubíral cestou, na které po dlouhém zápase nad gotickou kurzívou zvítězila humanistická. Vzpomenuté speciální národní podbarvení gotické kurzívy dává nám možnost hovořit alespoň o francouzské, anglické a německé gotické kurzívě.

1. Francouzská gotická kurzíva.

Vyznačuje se častým měněním tvarů svých liter, což zajisté souvisí se školením a individuálními vlastnostmi písařů. Písmo je rychlé a v XVI. století občas těžko čitelné. V XVII. století do francouzské gotické kurzívy pronikají již také tvary písma humanistického (Prou, Manuel, 252 n., 257 n.), čímž písmo získává na čitelnosti.

Horní délky středních liter někdy mají kličky, jejich dolní délky jsou zase ostré a často neúměrně velké. Zkratky jsou nepravidelné a interpunkce téměř žádná.

Z charakteristických liter francouzské gotické kurzívy pozornost zasluhuje často se měnící tvar litery a, který se jednou blíží německé gotické formě, jindy má zase obvyklý kurzívní tvar. Písmeno e je otevřené a místo kličky má malý háček. Kromě kulaté formy litery r se objevuje také zde tvar, podobný liteře v nebo německému gotickému r. Dlouhé s má zesílený dřík a na konci slov užívané kulaté s se blíží k tvaru litery e, na který se připojuje nožička (viz obrázek č. 78).

Při psaní listin a registrů gotická kurzíva se udržela velmi dlouho také v královské kanceláři francouzské, kde se s ní setkáváme ještě také na počátku XVII. století. Ale ve veřejném a v soukromém životě se ve Francii udrželo toto písmo ještě déle, až konečně v XVIII. století se vždy víc blíží našemu modernímu písmu.

2. Anglická gotická kurzíva.

V tomto písmu jsou nápadné mohutné zesilňování horních i dolních délek, jako také ostré a často neúměrně velké dolní délky středních liter. Ze zkratk nejčastěji je suspenze, při které značka zkrácení

v gotické kurzívě obvyklým způsobem vychází z poslední litery zkráceného slova. Ale také při jiných zkratkách značka zkrácení se obvykle připojuje na některou literu zkráceného slova. Interpunkce je poměrně vzácná.

Z tvarů jednotlivých liter především upoutá pozornost pro anglickou gotickou kurzívou charakteristická forma litery e, která je téměř totožná s tvarem písmene o. Rozdíl mezi oběma literami spočívá jedině v tom, že při grafické tvorbě písmene e ovál je nahoře často otevřený. Důležité je však to, že při liteře e v ovále vždy nacházíme kratší nebo delší svislý tah. Pozoruhodný je také tvar písmene r, jehož zesílený ostrý dřík sestupuje pod základní linku a na konci slova jeho ramínko je široké. Obě tyto vlastnosti upozorňují nás na tvar této litery, obvyklý v anglosaském písmu. Kromě toho (především za literou o) také v anglické gotické kurzívě nacházíme kulatý tvar tohoto písmena.

Gotická kurzíva v anglických úřadech se udržela dlouho jako ve Francii. Je písmem především anglického královského soudního dvora, a proto dostalo jméno "Court hand". Toto písmo v soudních písemnostech se zachovalo vcelku až do vlády Jiřího II. (1727-1760) a podle Thompsona (An Introduction, 269) se takzvané "Chancery hand" ještě také v moderní době užívá na vyhotovování určitých druhů písemností.

3. Německá gotická kurzíva.

Jiný její název je německé kurentní písmo. Vyznačuje se tím, že přednost dává ostrým úhlům, rovným tahům a starší kulaté tahy dostávají zde formu oválů. Horní a dolní délky středních písmen obvykle tvoří kličky, které nacházíme dokonce také při grafické tvorbě liter x a z. Jednotlivé litery slova mezi sebou se spojují jemnými dlouhými tahy nebo malými háčky (například při b, o) a tak celkový duktus písma je plynulý. Důležitou vlastností tohoto písma je, že tvary mnohých liter (například a, g, r) se rozkládají na dva tahy, které spojuje malý háček. Mezi charakteristické vlastnosti kurentního písma patří dále velké množství nejrozmanitějších tvarů majuskulních liter (velké litery = verzálky), které často bývají natolik ozdobné, že téměř ztrácejí svůj původní tvar. Obliba, které se těšily velké litery, měla za následek jejich nepravidelné užívání a přibližně na konci XVII. století se ustálil zvyk velkou literou psát také všechna podstatná jména. Zkratky nejsou početné a dlouhé s v ligatuře nejčastěji stojí s písmeny a, e, o, ch, p. Z raných ligatur upozorňují na sebe tvar ligatury st a novinkou tohoto písma je oblíbená ligatura sz, při které písmeno z již od XV. století se připojovalo přibližně v polovině dříku na dlouhé s, zatímco v novějších časech se připíná na vrchol tohoto písmeno, což umožnilo napsat obě litery jediným tahem. (Steffens, Paläographie XXVIII). Interpunkce ve starších dobách není pravidelná a také význam interpunkčních značek není ustálený (viz obrázek č. 79).

Tvary jednotlivých liter tohoto písma se začaly vyvíjet již na počátku XV. století a v následujícím XVI. století můžeme již hovořit o úplně vyvinuté německé gotické kurzívě. V pozdějších staletích ve vývoji písma nemůžeme zaznamenat podstatnější změny. Dá se zde upozornit snad na poměrně hrubost liter XVI. století, které však časem zjemněly a vyvinuly se na charakteristické tvary, vlastní modernímu německému písmu.

Současně s tímto písmem již na rozhraní XIV. a XV. století se začala vyvíjet zvláštní německá kancelářská kurzíva (ukázky viz například: Steffens, Paläographie, tab. 124b). Její litery, na rozdíl od německé gotické kurzívy, jsou hrubé a tvary mnohých písmen připomínají formy gotického knižního písma. Lomení jednotlivých tahů je do očí bijící. Ačkoliv grafické provedení písma je pečlivé a krásné,

pro hrubost liter přeci jen působí dojmem nemotornosti. Poloha písma, především ve starších dobách, bývá reverzní (písmo se naklání doleva), jindy litery zase stojí (vzpřímené) a konečně celé písmo často normálně se naklání také na pravou stranu (viz obrázek č. 80).

Životní síla německé gotické kurzívy byla tak velká, že se toto písmo v Německu zachovalo až do naší doby. Ale dne 1. září 1941 německé Ministerstvo pro vědu, výchovu a vzdělání lidu vydalo směrnice pro vyučování psaní (viz například: Rumpel, Metodika písania, 12 n.), kterými se zrušily staré gotické tvary německého písma a do života se uvedla psaná latinka, zvaná Deutsche Normalschrift. A tak Německo bylo poslední evropskou zemí, která ve svém kurentním písmu prvky scholastické gotiky tradičně zachovala až do druhé čtvrtiny XX. století.

Zvláštní pozornost zde zasluhuje ještě písmo papežské kanceláře, známé pod jménem Littera sancti Petri, které žilo od druhé poloviny XVI. století až do druhé poloviny XIX. století.

4. Littera sancti Petri.

Italský název tohoto písma je scrittura bollatica. Je to písmo moderní papežské buly. V XV. a XVI. století papežské byly se psaly zvláštní minuskulou, silně ovlivněnou prvky gotického písma. Ale již v druhé polovině XV. století v grafické tvorbě liter této minuskuly je možné pozorovat úpadek, který okolo konce XVI. století vyvrcholil v úplnou deformaci tvarů jednotlivých liter tohoto písma. Tak se v papežské kanceláři vyvinulo zvláštní a těžko čitelné písmo bul, pro které se paleografii ujmá název littera sancti Petri (viz obrázek č. 81).

V celkové charakteristice tohoto písma musíme upozornit především na jeho reverzní polohu (naklání se nalevo), dále na silné sešňorování a hrubost písma. Při grafické tvorbě liter se tyto rozkládají na jednotlivé od sebe oddělené a přitom lomené tahy.

Ačkoliv tento plod baroka je vlastně deformací minuskuly, jakou se v XV. století psaly buly, neopodstatněně se pokládá za další vývoj přes celá století tradičně zachovávaného starodávného písma papežské kanceláře, totiž kuriály. Jedině tím si můžeme vysvětlit skutečnost, že toto téměř nečitelné písmo, ke kterému se musely připojit opisy v obyčejné latince, v papežské bule se udrželo téměř celé tři století. Papež Lev XIII. dne 29. prosince 1878 motu proprio konečně odstranil toto nečitelné písmo moderní papežské buly.

Moderní kurzívní písmo

Moderní kurzívní (běžné) písmo můžeme vlastně pokládat za další vývoj humanistické kurzívy, ve kterém se uplatnily také prvky gotického písma. Vliv gotiky můžeme zjistit především v tom, že jednotlivé litery slova jsou mezi sebou propojená. Toto spojení liter umožňují kličky středních a dlouhých písmen, dále zahýbání dolních konců (patek) dřívků, oblouků a nebo nožiček na pravou stranu (například pro litery d, h, m) a konečně malé háčky, pomocí kterých některé krátké litery (například o, v) se spojují s následujícími písmeny. Tyto prvky umožnily spojení všech liter slova. A právě v tomto silném provázání písmen spočívá rozdíl mezi humanistickou kurzívou a moderním běžným písmem. Je pravda, že přistupuje k tomu ještě také volnější duktus našeho písma a zřetelný rozdíl mezi vlasovými a stínovými tahy. V tomto směru vývoj moderního písma velmi ovlivnilo ostré kovové pero, které ve

větší míře se začalo užívat (místo staršího tupého pera) až od počátku XIX. století. Větší nebo menší tlak na toto pružné pero umožňuje totiž právě vzpomenuuté lepší zachování a rozlišování stínových a vlasových tahů.

Ve starších dobách formy jednotlivých liter moderního kurzívního písma často bývají ještě nepravidelné. Ale již od XVIII. století písmeno skoro vždy mají pravidelné tvary; od této doby převládá také kulatost tahů, pravda, časem změněná na oválnost, a litery obvykle mají malé rozměry. Tím se písmo neobyčejně rychle přiblížilo k moderní psací latince a těžkostí při jeho čtení jsou téměř ty jisté, jako v písmu naší současnosti. Písmo XIX. století v základních rysech se podobá písmu předcházejícího XVIII. století, ale v této době vývoj latinského písma ovlivňuje již také škola. Vliv moderní školy v nejnovější době se zračí také v zavádění takzvaných jednotných nebo normalizovaných tvarů liter. Je však zajímavé, že ani tento normalizovaný duktus moderního běžného písma není ve všech zemích jednotný (viz například: Rumpel, Metodika písma, 82 n., 122 n.). A tak také v současném písmu je možné tedy zjistit lokální zbarvení, vlastní pouze některých zemím. Z tohoto důvodu můžeme proto hovořit o moderních latinkách různých národů (například: anglické, slovenské, italské, maďarské, americké atd.), které ani ve svých normalizovaných tvarech nejsou na stejném stupni vývoje.

Vývoj moderní psané latinky ani dnes nemůžeme považovat za ukončený. Jako v minulosti, tak také v naší současnosti ručně psané písmo podléhá různým změnám, podmíněným jednak materiálem, kterým se píše (například perem), jednak školou a účelem, kterému písmo slouží a přirozeně také individuální predispozicí písaře. Pokud změny tvarů písmen v minulosti diktovalo převážně pouze umělecké cítění, vyjádřené určitým uměleckým slohem, dnes v tomto směru se uplatňují především úloha písma samého. Rychlost moderního života se projevuje také v současném písmu, a to tím že se na moderní písmo klade hlavně požadavek co možná nejrychlejšího psaní. S tímto požadavkem souvisí vynechávání zbytečných tahů, které zpomalují psaní, a pravda, také zanedbávání rozdílu mezi vlasovými a stínovými tahy. Je pravda, že se dbá přitom na zachování dobré vazebnosti liter, která zaručuje možnost rychlého psaní. Vývoj našeho písma směřuje tedy k čím větší jednoduchosti tvarů liter, a tím také k zachování pouze podstatných - charakteristických tahů písmen. Na této cestě vývoj moderního běžného písma nepokročil ve všech zemích stejně daleko, jak je to zřejmě například z porovnání našich jednotných tvarů písma s normalizovanými tvary americké a anglické latinky (viz obrázek č. 82, 83). Tato skutečnost vyplývá z několika příčin, které do určité míry brzdí rychlost vývoje v naznačeném směru. Uplatňuje se zde především vliv moderního rychlopisu, o jehož významu v našem životě není se třeba šítit. A bez všech pochybností je důležitý také vliv psacího stroje, který v životě moderního člověka čím dále tím více přebírá úlohu ručně psaného písma.